

И.М. МЎМИНОВ

МИРЗА
БЕДИЛНИНГ
ФАЛСАФИЙ
ҚАРАШЛАРИ

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

Н. МУМИНОВ

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ
МИРЗЫ БЕДИЛЯ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР

ТАШКЕНТ-1986

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ФАЛСАФА ВА ХУКУҚ ИНСТИТУТИ

Н. МҶМИНОВ

МИРЗА БЕДИЛНИНГ
ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЯТИ

ТОШКЕНТ - 1988

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академига Н. Муминовнинг бу китоби, Урта Осиёда XVIII асрдан бошлаб ижоди жуда кенг тарқалиб, халқимизнинг ҳурматига сазовор бўлиб келган машҳур мутафаккир-шоир Мирза Абдулқодир Бедилнинг (1644—1721) фалсафий ва социал-сиёсий қарашларини анализ қилишга бағишланган.

Китобда Бедилнинг руҳ, материя ва шакл туғрисидаги қарашларига марксистик анализ берилади. Асарнинг махсус боблари Бедилнинг пантеизми ва билиш назариясига, таваккал ва таносух ҳақидаги ақидаларни унинг томонидан танқид қилинишига бағишланган. Автор Бедил ижодидagi гуманизм ва ватанпарварлик, эрксеварлик ва маърифатпарварлик мотивларини, унинг меҳнаткаш ҳаёққа бўлган ҳурматини кўрсатиб утади. Китобнинг охирида, Урта Осиё халқлари ижтимоий тафаккури ҳамда адабиётининг ривожланишига Мирза Бедил ижодининг таъсири ҳақида гапирилади.

Китоб философ, тарихчи, филолог, шарқшunos мутахассисларга, гуманитар фанлар факультетларининг ўқитувчилари ҳамда студентларига мўлжалланган.

АВТОРДАН

Ўзбекистон Давлат университетининг асарларида 1946 йилда нашр қилинган мазкур китоб, бир қанча ўртоқларнинг илтимоси билан, рецензентларнинг танқидий фикрларини назарда тутиб, тузатишлар ва қўшимчалар киритилган ҳолда қайтадан нашрга тайёрланди.

Шу муносабат билан автор, ушбу асарда фойдаланилган Бедил шеърларининг рус тилига таржимаси юзасидан ўз вақтида берган қимматли маслаҳатлари ҳамда мулоҳазалари учун, СССР Фаилар академиясининг корреспондент аъзоси марҳум Е. Э. Бертельсга ўзининг миннатдорчилигини ва ташаккурини билдирганлигини қайд қилиб ўтади.

Бу асарнинг қўлёзмаси муҳокама қилинган вақтда айтилган фикрлар ҳамда берилган маслаҳатлар учун, автор, Ўзбекистон ССР Фаилар академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг ходимлари коллективига миннатдорлигини билдиради.

КИРИШ

Урта Осиёда фалсафий фикрлар ривожланишининг ўз мазмуни ва шакллари жиҳатидан ниҳоятда хилма-хил ва бой тарихи ўз ичига кўп асрларни олади. Бутун шу давр ичида фалсафа соҳасида турли оқимлар, концепциялар, дуйёқарашлар кураши тўхтовсиз давом этди. Идеология соҳасидаги бу тортишувлар ўша вақтдаги Урта Осиё жамиятида бўлиб ўтган синфий курашларнинг табиий оқибати ва инъикосидан иборат бўлганлиги равшандир.

Биз Урта Осиёдаги дастлабки фалсафий фикрларни халқ фольклорида ва қадимги адабий ёргорликларда, масалан, эра-мизнинг VIII асрида ёзилган «Урхун ёзувлари»га ўхшаш ёдгорликларда учратамиз. Тўғри, шу каби ва бундан қадимги адабий ёдгорликларда (масалан, Авестада) фалсафага тааллуқли масалалар бевосита баён қилинмаган, аммо бу ёдгорликларда Урта Осиёни араблар истилосидан илгари Мовароуннаҳрда яшаган халқларнинг табиёт илмига доир дастлабки тасаввурлари, диний эътиқодлари тўғрисида муҳим маълумотлар бор.

Урта Осиёда бевосита фалсафий фикрларнинг шаклланиши эра-мизнинг IX—X асрларига тўғри келади.

Араблар эра-мизнинг VIII асрида, Урта Осиё халқларининг қаттиқ қаршилик кўрсатишларига қарамасдан, Урта Осиёни босиб олди. Чет эл босқинчиларининг идеологияси бўлган ислом аста-секин Мовароуннаҳрнинг ҳукмрон идеологияси бўлиб қолди. Ислом дини катта ер эгалари, савдогарлар ва судхўрларнинг манфаатлари учун хизмат қиларди. «Ҳар бир даврда ҳокимлик қилувчи синфнинг фикрлари,— деб кўрсатдилар К. Маркс ва Ф. Энгельс, — ўша даврнинг ҳокимлик қилувчи фикри бўлиб қолади. Яъни, жамиятнинг ҳокимлик қилувчи моддий кучига эга бўлган синф айти вақтда унинг ҳокимлик қилувчи руҳий кучи ҳамдир»¹.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч., т. 3, М., 1955, 45-бет.

Ислом ва унинг фалсафий негизи бўлган калом Урта Осиёда ҳукмрон фикр бўлиб қолди. «Қалом» араб фалсафий фикрининг биринчи шакли бўлиб, қуръоннинг диний ақидаларини сўзда муҳокама қилиш ва маънавий мустаҳкамлаш бўлидир. Қалом — Муҳаммад схоластикасининг бир туридир. Қалом тарафдорларини мутақалламлар деб атадилар»².

Қалом идеалистик фалсафий таълимнинг сифатида араб халифалигида VIII асрда келиб чиқди ва IX асрда Урта Осиёда кенг тарқалди.

Қалом руҳонийлар ва дунёвий феодаллар қўлида қурол бўлиб, ҳукмрон синфлар унинг ёрдами билан халқ орасида ислом таъсирини кучайтиришга ва шу билан ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилдилар.

Ана шу даврда маҳаллий аҳолининг юқори табақлари орасидан исломни тарғиб қилувчи руҳонийлар етишадилар, диний мактаблар юзага келади. X асрда эса мадрасалар очилиб, уларда тақводорлик, теология — фикиҳ ва ўқитишга кўп аҳамият берилади. Машҳур рус олими — Урта Осиё тарихини В. В. Бартольд X асрда ўтган Абул Қосим Самарқандий ва Абул Мансур Матуридий каби отоқли шайхларнинг номларини кўрсатиб ўтади. Бу шайхлар ислом ҳамда калом асослари учун курашганлар ва уларни жон-жаҳдлари билан пропанаганда қилганлар³.

Уша вақтларда ишлаб чиқариш воситаларининг энг муҳимлари — ер ва сув катта ер эгаларининг қўлида эди, Урта Осиёда ишлаб чиқариш воситаларига Осиёга хос шаклдаги феодал шахсий мулкчилиги ҳукмрон эди. Давлат ва сенисий ҳокимият ҳукмрон феодал синфи қўлида эди. Феодаллар ва уларнинг ҳокимияти деҳқонлар оммасини ҳамда хунармандларини қаттиқ эксплуатация қилардилар.

Маълум омманинг феодалларга қарши қайта-қайта кўтарган қўзғоловлари эксплуататорлар томонидан шафқатсиз равишда бостирилди эди. Ниҳоятда оғир бўлган турмуш шароитлари, омманинг қоронғилиқда бўлиши ва эзлиниши «у дунёда яхшироқ ҳаёт кечирини» ҳақидаги ақидага ишонини учун қўлай замин тугдирди.

Мана шу тарихий шароитда Урта Осиё халқларининг руҳий ҳаётига ислом ва умуман диний ақидалар кучли таъсир кўрсатди.

² История философии, т. 1, Политиздат при ЦК ВКП(б), М., 1941, 436-бет.

³ Қаралсин: В. В. Бартольд История культурной жизни Туркестана, СССР Филлар академияси нашриёти, Ленинград, 1927, 53-бет.

Ислом ва унинг негизи — қуръон таъсирининг халқ орасида тарқалиши ҳамда мустақамлашшида идеалистик схоластик фалсафа ҳисобланган калом катта роль ўйнади. Бироқ, шунин қайд қилиб ўтиш керакки, араб схоластлари бўлиши мутакаллимлар ҳаракати ўзининг состави жиҳатидан жуда ҳам хилма-хил бўлиб, унда бир-бирига қарама-қарши таълимотлар вужудга келди. Бу аҳвол эрамининг VIII—IX асрларида араб халифалиги мамлакатларининг социал-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Бағдод IX асрнинг бошида мусулмон Шарқнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказига айланади. Қишлоқ хўжалиги, ирригация, ҳунармандчилик корхоналари ва савдо-пул муносабатларининг ривожланиши билан халифа мамлакатларида маданият анча ўсади. Табиёт, медицина, тарих, адабиётни ўрганишга қизиқиш зўраяди.

Ал Мамун халифалик қилган даврда (813—833) давлат мамлакатда илм-маърифатнинг маълум даражада ўсинига ёрдам берди.

Қадимги юнон ва римлилар маданиятига қизиқиш ҳам анча кучаяди. «... Бағдодда таржимонлар ва кўчириб ёзувчилардан иборат ишчан бир тўда ташкил топди. Бу тўда Платон ва янги платончилар, Аристотель ва унинг комментаторларининг, врачлардан Гиппократ ва Галенларнинг асарларини, Эвклид, Архимед ва Птолемейларнинг математика ҳамда астрономияга оид классик асарларини араб тилида нашр қилди».⁴

Қадимги юнон-римча, арабча табиёт ҳамда фалсафий асарлар Урта Осиёга, Мовароуннаҳрга ана шу йўллар билан кириб кела бошлади.

Бу даврда мутакаллимчилар ҳаракатидан мўтазилчилар деган оқим ажралиб чиқди. Мўтазилчилар фалсафаси идеалистик бўлса-да, бироқ унинг ҳам ўзига хос хусусиятлари бор эди. Мўтазилчилар таълимига, дунёни худо яратган бўлса-да, лекин худонинг жуда кўп атрибутлари, яъни сифатлари йўқдир. Одам ўз ҳаракатида эркиндир ва ҳеч қандай тақдирнинг бўлиши мумкин эмас. Қуръон айрим шахслар қўли билан ёзилган китобдир; ҳеч қандай мўъжиза йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Инсон дунёни ва худони ўз ақл-идроки билан билди ва у илмга интилиши лозим.

Мўтазилчилар орасида илғор тафаккур қилувчилар мавжуд бўлиб, улар қадимги юнон ва Рим адабиёти ёдгорликларини диққат ва зўр ҳурмат билан ўрганганлар. Бу оқим тараф-

⁴ История философии, 1-т., 435-бет.

дирларга беришдан тўхтатилган рақибларнинг арбобларини кўзга кўринган арбоблари етишиб чиқди, булар халифа мамлакатларида фалсафий тафаккурнинг ривожланишида ижобий роль ўйнадилар.

IX—X асрларда Урта Осиёда умумий ҳўжалик юксалишига берди. Дехқонларнинг зўр бериб меҳнат қилишлари туфайли Зарафшон, Қашқадарё vodiларида, Фарғона, Тошкент ва Хоразм vodiларида дехқончилик тиклани ва юксала берди, шаҳарларда эса ҳўнармандчилик муваффақият билан ривожланди. Шаҳар ҳўётининг жонланиши мамлакатда адабиёт ва санъатнинг ривожланишига, шунингдек Яқин Шарқ, Шарқий Европа ва Хитой билан иқтисодий aloқаларнинг кучайишига олиб келди.

Сомониёлар сулоласи даврида, айниқса Насимомл Сомоний, Мансур ибн Нух (961—976) ҳокимлик қилган йилларда фан, адабиёт ва санъатга ҳомийлик равшан кўрилади. Бу даврда Мовароуннаҳрда ислом динининг тили ҳисобланган араб тили билан бир қаторда форс-тожик тили ҳам, даъват ва фан тили бўлиб қолади. Мамлакатда бир қанча ўқув юртлари, медресалар, кутубхоналар ташкил этилади. Бундай тарихий шароит мамлакатда кўзга кўринган тарихчилар, шоирлар, адабиётчилар, мутафаккирлар, каллиграфлар ва бошқаларнинг етишиб чиқиши учун қулай замон ҳозирлаб берди.

IX—X асрларда астрономлар Фарғоний ва Туркий, ажойиб Бухоро тарихчиси Нуршоидий, энциклопедик olim Хоразмий, машҳур Беруний, тожик адабиётининг классиги Рудакий, лингвист ва мутафаккир Маҳмуд Қашқарий ва бошқа ўрта аср Урта Осиёсининг адабиёт ҳамда фан намойидаларининг номлари кўпчиликида маълум бўлади. Улар математика, геометрия, астрономия, география, медицина, тарих, адабиёт тўғрисида асарлар ёздилар. Илгор фикрнинг кўзга кўринган намойидалари — Форобий ва Ибн Сино Мовароуннаҳрда туғилдилар ва илҳод этидилар.

Мамлакатимиз маданиятининг ривожланиши тарихида Ибн Сино фазли ўрнини ингаллади. У ўз даврининг ҳар томонлама oliми олими, машҳур табиби, ажойиб математиги, талантлив шоири ва ўткир фалсафий эди. X асрда халифа мамлакатларида, шу жумладан Мовароуннаҳрда материалистия ва атеистик тенденцияларга эга бўлган табиёт билимларининг келиб чиқиши ҳамда ривожланиши Ибн Сино номи билан амбарчас боғланганлар.

Эксплуататор синфларнинг ҳалқ оmmasи орасида фаннинг баллилар, илгор фалсафий фикрларининг ёйилишига турли бўллар билан қаршилик кўрсатдилар. Ҳўнармандлар ва дех-

қонлар ۋە Ватанининг ажойиб олимлари эришган муваффақиятлардан фойдаланиш имкониятидан маҳрум эдилар.

Феодал муҳит, тўхтовсиз давом этиб турадиган ўзро курашлар ва сарой ишқолари слаббди, фан ва адабиёт билан шугулланивчи кишиларга бир жойда уюмли иштан устунчи шароит яратиб бера олмасди ва яратиб бериши ҳам мумкин эмас эди. Олимлар ва шоирлар у ёки бу поддиплика кучиб юриб, ўз умрларини зўр хавф остида ва машаққат билан ўтказар эдилар. Оғир мусибат ва саргузашталар билан тўлиб тошган Ибн Сино ҳаётини эслашнинг ўзи кифоядир. Ҳаётининг бу реал муҳити ўрта асрдаги фан ва адабиёт арбобларининг дунёқарлишига ҳамда ижодига ўз тамғасини босмасдан қолмади, албатта. Шунинг учун ўша даврадаги ажойиб олимлар, шоирлар ва мутафаккирларининг асарларида ҳам идеализм ва мистицизм ўз аксини қолдирди.

IX—X асрларда Мовароуннаҳрнинг иқтисодий ва маданий томондан ривожланишига қарамасдан, феодализм даврида табиёт илмларининг ва фалсафада материалистик тенденцияларининг ривожланиши учун эркинлик бўлмади ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Ўрта асрчиликнинг ҳукмрон муҳити прогрессив ва илгор идеяларни бўғиб келди ва уларнинг ривожланишига тўсқинлик қилди. Хурофот димоячилари мутакаллимлар таълимотига амал қилиб, еретик, манихейлик мардакис ва бошқа ҳамма назариялар ҳамда қарашларга қарши тўхтовсиз ва муросасиз курашиб келдилар, чунки исломга нисбатан оппозицияда бўлган бу оқимлар чет эл босқинчиларига ва феодал эолимларга қарши курашда халқ оммаси қўлида маълум даражада маънавий қурол бўлиб ҳисобланар эди.

X ва XI асрлар бўсағасида Мовароуннаҳрда (Бухоро, Самарқанд, Фарғонада) ҳокимият сомонийлардан қорахонийлар қўлига ўтди. Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан 1212 йилда қорахонийларнинг Самарқандаги ҳокимлиги тугатилди. XI—XIII асрларда феодаллар деҳқонларни ва ҳунармандларни эксплуатация қилишни борган сари кучайтирдилар, феодал реакцияси ҳаддан ошиб кетди. Буларнинг ҳаммаси диний фанатизм ҳукмронлигининг янада устун бўлишига сабаб бўлди, чунки «...Дин ҳар ерда ва ҳамма жойда умр бўйи бошқаларга ишлаб, муҳтожлик ва гарибликда яшаб келган халқ оммасини эзадиган руҳий зулм шаклларида бирдир. Ваҳший одамнинг табиатга қарши курашда оғирлик қилиши худоларга, шайтонларга, мўъжизаларга ва шу сунга»

риларга ишончни туғдиргани каби, эксплуатация қилинувчи синфларнинг эксплуататорларга қарши курашда ожизлиги охирабда яхши турмуш кечиришга ишончни туғдиради»⁵.

Ана шу даврда Мовароуннаҳрда суфизм — тасоввуф тарқала бошлади. Суфизм фалсафа таълимоти сифатида дастлаб эрамининг VIII асрида пайдо бўлди. Мовароуннаҳрда эса, у Эрон орқали ўтиб, бу ерда XI—XII асрларда катта таъсирга эга бўлди.

Суфизм — мураккаб фалсафий оқимдир. У жуда хилма-хил шаклларга, мазмунга ва оқимларга эга. «Суфизм шунча кенг ва ҳар тарафламаки,— деб ёзган эди Е. Э. Бертельс,— унга исталган концепция, дунёқарашни киргизиш мумкин»⁶.

Суфизмни битта яхлит таълимот деб бўлмайди. Буни Е. Э. Бертельс жуда тўғри кўрсатиб ўтади, чунки унда бир-бирига қарама-қарши оқимлар ва мазҳабларнинг кескин курашини кўрамиз. Мазкур асар олдида суфизмни ҳамма турларини текшириб чиқиш вазифаси қўйилган эмас, албатта, чунки суфизм мустақил асар ёзишни талаб қиладиган темадир. Шундай бўлса-да, биз суфизмнинг энг муҳим оқимларини юзаки бўлса-да кўздан кечириб чиқишни мувофиқ топдик.

Эронлик машҳур суфий Ҳусайн ибн Мансур Халлож (922 йилда ўлдирилган) мусулмонлар инквизициясининг биринчи қурбони бўлди. Халложнинг асосий ғояси: «Аналхақ»дир. У ўзининг шу қондаси билан объектив борлиқни — реал дунёни рад этди, худо ўзидан ташқарида эмас, деб билди ва ўзининг субъектив ҳолатинигина бирдан-бир ҳақиқат деб ҳисоблади. Демак, Халлож субъективизм позициясида турди, бироқ Халлож субъективизмининг моҳияти ўз замонасидаги феодал воқеликни рад қилишдан иборат бўлиб, исломга ва ислом фалсафаси — каломга қарама-қарши эди.

Мусулмон инквизицияси Мансур Халложни ўлим жазосига ҳукм қилди. Аммо, реакция бу ваҳшийларча ўч олиш билан Халложнинг омма орасидаги таъсирини йўқота олмади. Халлож таълимотининг таъсири Эрондагина эмас, бутун мусулмон Шарқида, демак, Мовароуннаҳрда ҳам, янада кўпроқ кучайди. Мансур Халложнинг номи жабр-ситамларга қарши норозилик билдириш ва ғазабланиш симболи бўлиб қолди. Шундан сўнг реакцион руҳонийлар ўз манфаатлари учун халқ оммасини алдаш мақсадида, Халложнинг обрўсидан фойдаланишга уриндилар.

⁵ В. И. Ленин, Асарлар, т. 10, 75-бет.

⁶ Е. Э. Бертельс. Очерки истории персидской литературы. 1928, 52-бет.

Суфизмнинг янада кенгроқ ёйилган бошқа бир оқими объектив идеализм билан боғланган бўлиб, у ҳам турлича қарашларга эгадир.

Бу суфийларнинг таълимотича, дунёни худо яратган, ҳақиқат реал дунёда эмас, худодадир. Улар шу ақидаларга суяниб мистик идеяларни, аскетик ҳаёт (тарки-дунё қилиш) идеяларини, дарвешликни, жонни худо йўлига тикиш идеяларини тарғиб қилдилар. Бу суфийлар таълимотининг реакционлиги ва зиёнлиги бутунлай равшан: у кейинчалик ислом ақидаларини ҳимоя қилиш учун лозим бўлган назарий манбаларнинг энг муҳимларидан бири бўлди.

Саъдий ва унинг мухлислари суфизмда алоҳида ўринни эгаллайдилар. Саъдий таълимотини Мансур Халложнинг субъективизмига ўхшатиб бўлмагандай, Санойй, Аттор, Румий ва бошқаларнинг объектив идеализмига ҳам ўхшатиб бўлмайди.

Шоир ва философ Саъдий ўзининг кўп йиллик ҳаётий тажрибаларини ҳамда мамлакатлар, давлатлар бўйлаб қилган сафарларида бевосита ўзи кузатган воқеаларнинг ҳаммасини «Гулистон» номли классик асарига умумлаштирди. Унинг «Гулистони» кишини ҳаётнинг амалий ишларига доир қимматли идеялар ва маслаҳатлар билан қуроллантиради. Саъдий «тарки-дунё» қилиш, оламинг ноз-неъматларидан ва ғайрат билан ишлашдан воз кечишни тарғибот қилмади, балки ана шу борлиқ дунёдаги ҳамма нарсалардан кишилик ҳаётини яхшилаш учун фойдаланишга чақирди. Тўғри, Саъдийда ҳам скептик фикрлар бор, ammo бу фикрлар шоирнинг мапфур феодал воқеликдан ғазабланганлиги, адолатсизлик ҳамда зўравонлик ҳукмронлигига қарши чуқур норозилик билдирганлигининг маҳсулидир. Демак, Саъдий ва унинг тарафдорлари ўз замонасида фалсафа ва адабиётда илғор ғояларни тарқатувчи кишилар бўлганлар.

Суфизмнинг юқорида кўрсатиб ўтилган оқимлари Мовароуннаҳрда фалсафий фикрларнинг ривожланишига таъсир кўрсатди. Бироқ суфизм бу ерда ўзига хос характер ҳамда хусусиятга эга бўлди, буларни эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Мазкур проблема устида махсус илмий иш олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Лекин, мана шу масала юзасидан баъзи бир мулоҳазаларни айтиб ўтиш зарур.

Суфизм Мовароуннаҳрда, хусусан ҳозирги Ўзбекистон тупроғида, XI асрнинг иккинчи ярми ва XII асрнинг бошларида, яъни феодалларнинг ўзаро урушлари ҳамда кўчманчи қабилаларнинг ҳужумлари борган сари кучайган бир даврда, кенг тарқалди. В. В. Бартольд ўзининг «История культурной жизни Туркестана» деган китобида, Мовароуннаҳрда жуда

кенг тарқалган суфизм оқими, эрамиз XII асрнинг мутафаккири Юсуф Ҳамадоний мактабидан бошланган, деб хабар беради.

Юсуф Ҳамадоний мактаби бир хил, бир-бирига ўхшаш бўлмай, унда ҳам турли оқимлар бор. Улардан энг йириги иккитадир: биттаси Юсуф Ҳамадонийнинг шогирди Ҳожи Абдулҳолиқ Гиждувоний ном билан боғлиқ бўлган мактаб. Иккинчиси эса, Юсуф Ҳамадонийнинг муриди билан боғлиқ бўлган Ҳожи Аҳмад Яссавий мактабидир.

Биринчи оқим, асосан, иқтисодий шароитлари кўпроқ юксалган шаҳарларда ва шаҳар атрофидаги районларда вужудга келди ва тарқалди; бу оқим реалъ ҳаёт билан қаттиқ боғланган бўлиб, кишиларни меҳнатга, ҳунармандчилик билан шугулланишга даъват этди. Демак, Юсуф Ҳамадоний ва Ҳожи Абдулҳолиқнинг суфийлик таълимоти меҳнаткаш шаҳар аҳолисининг турмушига яқин эди. Бу таълимотнинг асосий қондалари қуйидагича баён қилинган:

«Хуш дар дам
Назар бар қадам
Сафар дар ватан
Хилват дар анжуман»⁷

Маъноси: «Кишининг ҳар бир нафасида ояғ, ақл-идрок бўлмоғи, босган ҳар бир қадамида диққат, эътибор сезмоғи, ўз ватани ишқи билан банд бўлмоғи, яъни уни билмоғи, халқ билан алоҳада бўлиб, бирга ҳаёт кечирмоғи керак».

Юсуф Ҳамадонийнинг касби этикдўзлик эди. У Бухорони, сўнгра Самарқандни кўчманчилардан мудофаа қилишда бевосита қатнашди. Ҳамадоний ўз шогирдларини меҳнат қилишга, ҳунармандчиликни эгаллашга, ҳарбий ишни ўрганишга даъват қилди. Демак, суфизмнинг бу оқимини суфизмнинг ўта кетган мистик йўналиши билан сира ҳам мослаб қўйиб бўлмайди. Бу таълим ўз замонасида адабиёт ва ижтимоий тафаккурнинг ривожланишида прогрессив роль ўйнади.

Ўрта Осиёда суфизмнинг яна бир мактаби Аҳмад Яссавий ва унинг шогирдлари — Сулаймон Бақирғоний ҳамда Саид Атолар мактабидан иборат бўлди.

Баъзи маълумотларга қараганда, Аҳмад Яссавий XII асрда яшаган (1166 йилда вафот этган). У ҳам Юсуф Ҳамадонийда ўқиган, лекин ўз мактабини очгандан кейин, Ўрта Осиёда суфизмнинг ўта кетган мистик оқимини вужудга келтирди.

Аҳмад Яссавий мактабининг дунёқараши «Ҳикмат» номли машҳур асарда шеърий шаклда баён этилган. Бу

⁷ Қаралсин: Али Ҳусайн Вози Кошифий. Рашоҳат. 1504 йилда ёзилган, сўнги литограф нашри 1895 йилда бўлган, 20-бет.

фалсафий асар равон, китобхон учун осон бўлган ўзбек тилида ёзилган. «Ҳикмат» ўзбек адабиётининг қимматбахо ёдгорлигидир ва унинг автори ислом динини, калом фалсафасини, суфизмни, деҳқонлар, чорвадорлар, ҳунармаиждларнинг турмуш ва ҳаётини ва умуман ўша даврнинг ижтимоий тартибларини яхши билган машҳур киши бўлганлигидан гувоҳлик беради. Яссавийнинг савияси кенг ва чуқур бўлгани учун у ўзбек тилида биринчи марта ана шу йирик идеалистик асарни ёза олди.

Аҳмад Яссавий Мовароуннаҳрда мистицизмнинг кўзга кўринган намоиядаси сифатида «Ҳикмат» асарида суфизм асосларини тўла равишда баён қилиб беради. У шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатнинг ўн ривоятга ҳақида ёзади, суфизмнинг принципларини баён қилади, суфийларнинг ўн хил афзалликлари ҳақида, қашшоқлик ва камбағалликнинг йўллари ҳамда сифатлари тўғрисида гапирди, камбағалликни шамчироғ, қуёш деб атади. Аҳмад Яссавийнинг нуқтаи назарича «...дунёнинг ноз-неъматларини илтижо қилган суфий суфий эмас, бахтсизлик ва ғурбатни тоатибодат ҳамда йиғи билан ўтказган киши суфийдир»⁸.

Яссавий халқ орасида ислом таъсирини мустаҳкамлаш учун ҳаракат қилиб, Мансур Халложнинг субъективизмининг объектив идеализм билан мослаштирди. Аҳмад Яссавий мактабининг суфийлари халқ оммасининг хайрихоҳлигини ўз томонларига қаратишга уриниб, золимларни, порахўрларни, амалдорларни, шайх-суфиларни танқид қилдилар. Улар мазлум оммани руҳий томондан тинчлаштириб, нариги дунё ҳаётини мумкин қадар яхшироқ тасвир қилишга, мавжуд дунё — ўткинчи, бевафо ва ундаги ҳаёт — ҳақиқий ҳаёт эмас, қоронғи зулматдан иборат, деб кўрсатишга бор кучлари билан уриндилар. Шунинг учун киши бу дунёдаги ҳамма жафо ва зулмларга бардosh бериши, шукур қилиши керак дедилар. Шунга ўхшаш киши руҳига «тасалли берувчилар» тўғрисида В. И. Ленин бундай деб ёзган эди:

«Бутун умр бўйи меҳнат қилган ва муҳтожликдан чиқмаган кишига дин, бу дунё азобига чида ва сабр қил, деб таълим беради ва, охиратда бунинг ажрини топишга умид боғла, деб тасалли беради»⁹.

Яссавий мактабининг мистик таълимоти меҳнаткашларни синфий курашдан чалғитди ва шу билан уларнинг золимларга қарши курашига ҳалақит берди. Яссавий мактаби

⁸ Қаралсин: Сборник Туркестанского восточного института, Ташкент, 1923, 39-бет.

⁹ В. И. Ленин, Асарлар, 10 т., 75—76-бетлар.

Ўзбек адабиётига диний фанатизм ва мистицизм элементларини зўр бериб киритди. Ўрта Осиёда дарवेशлик ҳаракатининг ривожланиши Аҳмад Яссавий номи билан боғланган. Яссавийчилик Мовароуннаҳр халқининг кучини Чингизхон ҳужумига қарши сафарбар қилишга салбий таъсир кўрсатди. Шундай қилиб, Аҳмад Яссавий ва унинг мактаби Ўрта Осиё тарихида ўтақатган реакцион роль ўйнади.

XIII асрнинг 20 йилларида Чингизхон қўшинлари Мовароуннаҳрда бостириб кирдилар. К. Маркс, Чингизнинг босқинчилигини характерлаб, бундай деб ёзган эди: «Шу билан бирга босқинчилар Хуросон, Бухоро, Самарқанд, Балх ва шулар каби гуллаб турган шаҳарларда ваҳшийлик қилдилар, санъат, бой кутубхоналар, ажойиб қишлоқ ҳужалиги, саройлар ва мачитларнинг кули кўкка совриди»¹⁰.

Мамлакатнинг феодал тарқоқлигидан ва маҳаллий феодалларнинг тўғридан-тўғри хонлигидан фойдаланиб, Чингизхон қўшинлари Ўрта Осиё халқларининг қаҳрамонларча кўрсатган қаршичилигини синдирдилар. Меҳнаткаш халқнинг ажойиб фарзанди Маҳмуд Торобий бошчилигидаги озодлик ҳаракати (1238 йил) ҳам мағлубиятга учради. Ўрта Осиё мўғул босқинчилари ва улар томонидан қўйилган ҳокимларнинг қўл остида кўп йиллар давомида эзилиб келди. Ана шу шароитда Мовароуннаҳрда реакция қутуради, диний фанатизм, мистика ўз мавқеини мустаҳкамлайди, Яссавий мактаби ҳамда Яссавий мухлисларининг таъсири кенг тарқалади. Табиёт билимлари, эркин тафаккур, ҳатто мўтазила идеялари ва Ҳожи Абдулхалиқ Гиждувонийнинг қарашлари ҳам реакцион кучлар томонидан қаттиқ таъқибланади. Адабиёт, фан, фалсафада мусулмон динининг ақидалари ҳукмронлик қилади. Шундай қилиб, Ф. Энгельснинг феодализм даврида — «фалсафа диний хурофотнинг хизматкори бўлган» деган машҳур фикри Ўрта Осиёнинг ўрта аср фалсафасига нисбатан ҳам тўла равишда мос келади.

Ўрта Осиёнинг меҳнатсевар халқлари чет эл босқинчилари томонидан вайрон қилинган ҳужаликларни, шаҳар ва қишлоқларни, суғориш тармоқларини, ҳунармандчилик ишларини, савдони XIII—XIV асрлар давомида аста-секин тиклай

¹⁰ К. Маркс, Ф. Энгельс. Архив, т. V, М., 1938, 221-бет.

бошлайдилар. «Бу дунёда ҳамма нарсадан воз кечиш»ни тарғиб қилган Яссавий мактабнинг суфийлик мистикаси ана шу тарихий шароитда ҳаётнинг амалий талабларига жавоб бериш ўрнига, уларга бутунлай қарама-қарши эди. Халқ орасида дунёвий масалаларга, фан ва шу қабилаарга қизиқиш кучайди. Мана шу шароитда Мозароуннаҳрда суфизмнинг янги оқими вужудга келади.

Суфизмдаги янги оқимнинг асосчиси Муҳаммад Баҳовуддин Нақшбандий (1388 йилда вафот этган) эди.

Суфизмда махсус оқим ҳисобланган нақшбандийлик машҳур шоир Саъдийнинг асарларидан фойдаланиш ва Юсуф Ҳамадоний ҳамда Абдулҳалиқ Гиждувоний асосий ғояларини тиклади.

Нақшбандийлик, шубҳасиз, идеалистик таълимотдир. Бироқ у муҳим ҳусусиятлари билан субъективизмдан ҳамда Яссавий мактабидан фарқ қилади. Нақшбандийликнинг дастлабки намояндалари дунёвий, ҳаётий масалаларга жиддий эътибор бердилар. Баҳовуддин шундай деган эди:

«Дил ба ёру,
Даст ба кор»¹¹.

Яъни: дил муҳаббат (худо) билан, қўл иш билан банд бўлсин, дейди.

Нақшбандийлик «тарқи-дунё» қилишга, дунё ишларидан воз кечишга қарши чиқди, реал ҳаётнинг воз-неъматларидан фойдаланиш тўғрисида маслаҳат берди ва меҳнат қилишга, билим олишга чақирди. Нақшбандийликнинг XIV аср шароитидаги маълум прогрессив аҳамияти ҳам шундан иборатдир, унинг бу ижобий томони Ўрта Осиё халқлари маданияти ҳамда адабиётининг ривожланишига таъсир кўрсатди. Аммо, нақшбандийлик кейинчалик эволюцияга учраб, йирик феодаллар, Хўжа Аҳрор ва унинг шогирдларига ухшаган реакцион руҳонийларнинг қўлидаги куроллардан бири бўлиб қолди. Агар дарвешлик уюшмаси — Қодирия Яссавий мактаби билан боғлиқ бўлган бўлса, қаландарлар оқимининг пайдо бўлиши эса, нақшбандийлик билан боғлиқдир. Шуни айтиб ўтиш керакки, нақшбандийликни жон-жаҳдлари билан тарғиб қилувчилар фирибгарлик, товламачилик билан шуғулландилар, турли сарой иғволарида, феодалларнинг низоларида қатнашдилар.

Шундай қилиб, нақшбандийликни ўрганганда ҳам ҳар қандай ҳодисани ўргангандек марксистик диалектиканинг: «Ҳамма нарса шарт-шароитга, ўрин ва вақтга боғлиқ» деган маълум қондасини хотирда тутмоқ керак.

¹¹ Қаралсин: Али Ҳусайн Вози Кошифий. Рашоҳат ..., 20-бет.

Темур ва дастлабки темурийлар ҳукмронлик қилган давр Мовароуннаҳр тарихида алоҳида ўрни тутади.

Ана шу даврда сугориладиган ерларда деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо ва маданиятнинг ривожланиши учун маълум даражада қулай шарт-шароитлар вужудга келди. Самарқанд ва Хиротда мадрасалар, кутубхоналар ва обсерватория қурилди. Табиёт илминини ўрганишга қизиқиш янада кучайди. Математика, астрономия, география, тарих, адабиёт, фалсафага онд бир қанча ажойиб ва муҳим асарлар яратилди. Ибн Сино, Беруний, Умар Ҳайём, Салбий меросларини ва қадимги юнон-рим маданиятини ўрганиш кучайди.

Уз замонасининг прогрессив олимлари бўлган Улугбек, Қозилода ва кўнгина бошқа олимларининг ҳаёти ва фаолияти ана шу даврга тўғри келади. XV асрнинг иккинчи ярмида ўзбек халқининг улуг мутафаккири ва шоири Алишер Навоийнинг илмий-адабий фаолияти бошланди.

XV асрнинг ялғор шоирлари, олимлари ва файласуфларининг дунёқарашларига Ибн Сино, Улугбек ва нақшбандийлик зўр таъсир кўрсатди. Бу мутафаккирлар суфизмнинг ўта кетган мистик ва тарки-дунё идеяларини улоқтириб ташлаб, шу ҳақиқий дунёни, ҳаётнинг ноз-неъматларини эътироф этдилар.

Фалсафанинг энг муҳим масаласи — кишининг ўраб турган дунёга муносабатини масаласи, ўта кетган мистика ва динга эид ҳолда олимлар томонидан ижобий ҳал қилинди. Навоий ёзган эди:

«Хуш турар боғи кинот гули,
Ҳаммадан яхшироқ ҳаёт гули»¹².

Шоирнинг Улугбекка ва унинг Самарқанддаги обсерваториясига бағишланган куйидаги шеърини ҳаяжонланмасдан ўқиш мумкин эмас:

«Расадким боғламыш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур,
Билиб бу навъилми осмонн,
Ки-одни ёзди Зичгургонн»¹³.

Бироқ феодализм шароитида ва унга хос бўлган диний фанатизм ҳукмрон бўлган бир шароитда табиёт билимлари ва прогрессив ижтимоий-фалсафий қарашлар эркин ривожлана олмади ва ривожланиши ҳам мумкин эмас эди; реакцион кучлар бу идеяларга қарши қаттиқ курашдилар, унинг тарафдорларини шафқатсиз жазоладилар. 1449 йилда Улугбекнинг макир билан ўлдирилиши ва Самарқандда Улугбек қурган

¹² А. Навоий. Ҳамса, литографик нашри, Тошкент, 1901, 335-бет.

¹³ Уша асар, 226-бет.

Обсерваториянинг бузиб юборилиши реакцион мусулмон руҳонийларининг ҳамда улар инквизициясининг энг шармандалик ва ёзузлик ишларидан бири эди. Хонлар, беклар, реакцион муллалар ва бошқа дунёвий ҳамда руҳоний феодаллар оммаини қоронғиликда тутиш, дин билан заҳарлашдан маишаатдор эдилар, фан ва илг'ор ижтимоий-сиёсий тафаккурнинг юк салинишга турли йўллар билан тўсқинлик қилдилар.

— — —

XV ва XVI асрлар бўсағасида Мовароуннаҳрдаги теурийлар ҳокимияти Шайбонийхон томонидаг йиқитилди. Шайбонийхон бу ерда марказлашган феодал давлати тузишга уринди. Шайбоний 1510 йилда сафовийлар Эрони қўшинлари билан бўлган бир жангда ҳалок бўлди. Унинг вафотидан кейин, марказлашган ҳокимият тузишга қарши турган йирик феодалларнинг ўзора курашлари янада зурайиб кетди. Тугри, баъзи бир шайбонийлар (айниқса Абдуллахон) Мовароуннаҳр ерларининг ҳаммасини ўз ичига олган, бирлашган, қудратли монархия давлати тузиш учун курашда маълум ютуқларга эришдилар. Аммо, уларнинг бу уринишлари мустаҳкам иқтисодий ва социал негизларга эга эмас эди.

«Баъзан қандайдир биронта иши ўнгидан келиб қолган подшо князликларни вақтинча ва тасодифий бирлаштиришга муваффақ бўлса ҳам, лекин бу бирлик, нари борса, юқори маъмурий доираларинигина ўз ичига олиб, князларнинг раига қараб ва деҳқонларнинг бепарволиги натижасида тез бузилиб кетар эди»¹⁴.

Феодал Урта Осиёсини характерлаш учун бу фикрдан тўла фойдаланиш мумкин. Бухоро ва Хева хонликлари ўртасида, XVIII аср охиридан эса Қўқон хонлиги ўртасида тўхтовсиз урушлар ва тўқнашувлар бўлиб турди. Бу хонликларнинг ҳар биридаги турли-туман династиялар, уруғлар, қабилалар ва гуруҳларнинг қаттиқ курашлари тўғрисида гапирилмаса ҳам бўлади¹⁵. Бу ҳолларнинг ҳаммаси мамлакатнинг ишлаб чиқариш кучларига катта зарар етказди, меҳнаткаш омманинг бусиз ҳам мусибатли, оғир бўлган аҳволини янада ёмонлаштирди. Деҳқонлар ва ҳунармандлар ҳукмрон синфларнинг борган сари кучайиб бораётган эксплуатацияси остида ингрардчилар. Мана шу шаронгда дин таъсири анча ўсади, мистицизм авж олади, реакцион мусулмон руҳонийларининг руҳий диктатураси ўзининг энг юқори нуқтасига етади.

¹⁴ И. В. Сталин. Асарлар, 2 т., 343-бет.

¹⁵ Қаралсин: масалан, Муҳаммад Юсуф Муяшшай, Муқимхон тарихи, Ўзбекистон ССР ФА нашриёти, Тошкент, 1956.

Шу даврнинг мадрасаларида геометрия, математика, араб тили, мантиқ ва форс-тожик ҳамда ўзбек адабиёти классиклари асарларининг элементар асосларигина ўқитилсада, бироқ калом схоластикаси бош ўринда турар эди. Саводхон кишилар кечаларда, чойхоналарда ўз атрофларига халойиқни тўплаб, Фирдовсий, Саъдий, Ҳофиз, Лutfий, Навоий, Бобир ва бошқа шоирларнинг шеърларини ўқиб берар эдилар. Бироқ бу саводли кишиларнинг кўпчилиги юқори табақалардан, хусусан руҳонийлар орасидан чиққан бўлиб, шоирларнинг идеяларини ўзларича талқин қилар эдилар, улардан ислом динини тарғиб қилиш мақсадида фойдаланар эдилар. Деҳқонлар ва ҳунармандлар орасида саводлилар деярлик йўқ эди. Бироқ халқ ўртасида ўткир ақл-идрокли бахшилар, ажойиб қизиқчи-аскиябозлар анчагина бўлиб, улар меҳнаткаш халққа зулм-жафо қилаётганларни фoш қилардилар, улардан кулар эдилар.

В. В. Бартольд, Бухоронинг XVII асрдаги маданий ва илмий ҳаётидаги баъзи ютуқларни кўрсатиб, бундай деб ёзган эди: «Ўша вақтдаги адабий асарлар ҳам маданий ишларни давом эттирилганидан далолат беради, тарих ва мусулмон ҳуқуқи тўғрисида катта-катта асарлар ёзилган, бу асарлар илмий тафаккур соҳасида қилинган ижоддан гувоҳлик бермасда, лекин, илгари яшаган олимларнинг асарлари билан тубдан таниш бўлганликни исботлайди, XVII асрдаги Бухоро олимининг перипатетиклар ва стоикалар ҳақида асар ёза олиши фактининг ўзи ҳам характерлидир»¹⁶.

Машҳур шоир ва мистик-сўфи Машраб, Сўфи Оллоёр ва уларга эргашувчилар ана шу тарихий шароитда яшадилар ва ижод қилдилар.

Машраб — айрим тазкираларга кўра, шоир Раҳимбобонинг (XVII аср охири — XVIII аср бошлари) тахаллусидир. Унинг асли Намангандан. У ўз дунёқарашларининг асосларини «Мабдаи нур» номли шеърый асарида ифода қилган.

Машраб шайх ва муллаларнинг фирибгарликларини фoш қилади; золим ва деспотларни қоралайди. Унинг ажойиб лирик шеърлари китобхонда олий эмоционал туйғу, чуқур руҳий кечирмалар пайдо қилади. Бироқ, Машраб асарлари мистикадан холис бўлмай, улар меҳнаткашларни реал турмушдан узоқлаштириб, синфий курашдан четлатган. Мана шунинг учун умуман Машраб ижоди Ўрта Осиёда ижтимоий тафаккурнинг ривожланишида объектив равишда салбий роль ўйнаган деб ҳисоблаш керак.

¹⁶ В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана. СССР ФА нашриёти, 1927, 99-бет.

Ўрта асрчилик ва диний фанатизмнинг ана шу змистонияда Мирза Абдулқодир Бедилнинг ажойиб идеяси «Вахдати-мавжуд» худди чақмоқ каби шуълаланди. Унинг асарларида, хинд пантеизми билан бир қаторда, Ибн Сино, Умар Ҳайём, Саъдий, Улуғбек, Алишер Навоийларнинг прогрессив қарашлари ҳам ўзининг равшан ифодасини топди. Бедилнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида биз куйида муфассал тўхтаймиз. Бу ерда эса биз, XVIII—XIX асрларда ва ҳатто XX аср бошларида ҳам Ўрта Осиё халқларининг ўзларига хос ижтимоий тафаккури ҳамда адабиётининг ривожланишига Бедил ижодининг бево-сита таъсир кўрсатганлигинигина таъкидлаб ўтамиз. Бу таъ-сирнинг ёрқин ифодасини Бедил асарларини ўқиб берувчи «Бедилхонлар»нинг майдонга келишлигида кўриш мумкин.

XVIII аср охири — XIX аср бошларида Қўқонда, сўнгра эса Бухоро ва Хевада адабий ҳаракат кучая бошлайди. Тарих ва поэзия соҳасида қимматбаҳо асарлар ёзган талантили шоир ва тарихчилар (Мунис, Комил Хоразмий, Нодира ва бошқа-лар) етишади.

Бироқ, мутакаллимнинг фалсафий таълимоти ҳамда мис-тик суфийлар таълимоти ўша даврда идеология соҳасида ҳукмрон бўлиб, маънавий ҳаётда ҳал қилувчи роль ўйнади.

Ўрта Осиёда учта хонлик мавжуд бўлган давр шу билан характерланадики, бу даврда ўзаро уруш-жанжаллар, душман-чилик авж олди; хонлар ва феодалларнинг турли гуруҳлари ўртасида мақсадсиз ва вайрончиликдан иборат курашлар давом этиб келди, деҳқонлар ва ҳунармандларни шафқатсиз эксплуатация қилиш зўрайди. Мамлакатни бефаҳм амалдор-лар, нодон руҳонийлар ва ўзбошимча ҳоким мутлақлар — амирлар ва хонлар бошқардилар. Маълумки, бу бошқарувчи-лар, агар уларни бошқарувчилар деб аташ мумкин бўлса, ўз мамлакатлари халқларининг манфаатлари билан заррача ҳам қизиқмаганлари каби, фан билан ҳам, прогрессив дунё қа-рашлар билан ҳам қизиқмадилар. Улар меҳнаткашларни атайлаб зулмат ва нодонлик, маданиятсизликда тутиб, диний фанатизм руҳида тарбияладилар; феодал ҳаётга мансуб вазият доирасида ва миллий биқиқлик шароитида турмуш кечи-ришга мажбур этдилар. Феодал зулмига, диний фанатизм зўравонлигига қарши курашган энг яхши халқ намоёндалари-дан шафқатсиз ўч олдилар. Ажойиб ўзбек лирик шоири ва мутафаккири Фурқат хонликларнинг юқори феодал табақала-

рининг халққа қарши реакцияни ҳатти-ҳаракатини фoш қилиб.
«Илм ҳосияти» номли ажойиб шеърда бундай деди:

Эсингим, бизнинг ўтмиш хону беклар
Кечиб ишратда зoъ сoубху шoми,
Кетурмай ёнига бир аҳли дошши,
Узига хoс этиб яксар авoми,
Чу илму фан йўлини тутмадилар,
Қилибoн тарбияга эҳтиромни.
Чу илм аҳлига парво қилса эрдн,
Булурумиди давлатга ҳомий»¹⁷.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё Россия империясининг мустамлакаси бўлиб қолди, унинг халқлари эса икки томондан — маҳаллий эксплуататорлар ва подшо мустамлакачилари томонидан эзилдилар.

Чоризм Ўрта Осиё халқларининг миллий-озодлик ҳаракатини шафқатсиз равишда бостирди (1892 йилдаги ҳаракат, 1916 йил қўзғолони ва бошқалар).

Чоризм Бухоро ва Хевадаги реакциян ҳоким мутлақ бошқариш системасининг содиқ ҳимоячиси эди, у шу хонликларда яшаган меҳнаткашлар оммасининг революцион чиқишларини шафқатсиз равишда бостирди (масалан, Бухоро хонлигидаги 1885 йил ҳаракати).

Самодержавиениннг мустамлакачилик усул-идораси даврида, амирлар, хонлар, бойлар, эшонлар ҳукмронлиги даврида меҳнаткаш халқ чексиз азоб-уқубат тортди. Эксплуататорсинфлар чоризм билан биргаликда халқ оммасини кулликда, миллий бикиқликда, мусулмон фанатизми руҳида тутишга ҳар турли йўллар билан уриндилар, шу билан ишлаб чиқариш кучлари ва маданиятнинг юксалишини зўравонлик билан тўхтатиб турдилар.

Аммо, хонлар, чоризм ва барча реакциян кучлар ижтимоий тараққиётнинг объектив тарихий қонуниятларини буза олмадилар, тўхтата билмадилар. Чоризм сиёсатига қарама-қарши ўларoқ, маҳаллий ва рус эксплуататорларнинг иродасига қарамасдан, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши Ўрта Осиё халқларининг келажак тарихи учун объектив прогрессив аҳамиятга эга бўлди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi билан хонликлар ўртасида тўхтовсиз бўладиган феодал урушлари тўхтатилди, Ўрта Осиёда куллик ва кул савдоси расмий равишда бекор қилинди ва ман этилди.

Хомашё манбаи ва савдо бозори бўлган ўлкада мустамлака режимини мустаҳкамлаш, Туркистонни эксплуатация қилишни кучайтириш учун уринган чоризм иқтисодий харак-

¹⁷ Қаралсин: Фурқат шеърлари, Тошкент, 1940, 54-бет.

терга эга бўлган баъзи бир тадбирларни амалга оширишга мажбур бўлди. XIX асрнинг 80 йилларида темир йўллар, пахта заводлари қурила бошлади, Урта Осиёнинг Россия билан савдо алоқалари кучайди. Урта Осиёда янги капиталистик муносабат элементлари кенгая бошлади, феодализмнинг чириши кучайди ва у ҳалокат йўлига ўтди.

Мустамлакачиларнинг қаршилигига қарамасдан, рус маданияти ва фанининг энг яхши вакиллари Туркистонга кела бошладилар. Шу билан бир вақтда, подшо ҳукуматининг нуқтаи назарича, сиёсий жиҳатдан ишончсиз бўлган кишилар Марказий Россиядан Урта Осиёга сургун қилиндилар.

Бу тарихий ўзгаришларнинг Туркистон халқларига таъсир қилмасдан қолиши мумкин эмас эди. Ҳаётнинг янги шароитлари янги идеялар ва фикрлар келтириб чиқарди. Маҳаллий миллатлар орасидан чиққан илғор кишилар чоризмнинг мустамлакачи маъмурларига қарши кескин муносабатда бўлиш билан, аynи вақтнинг ўзида рус фанига, адабиётига зўр қизиқиш билан қарадилар, ўз она ватан халқларининг прогрессив маданиятини ривожлантириш учун курашдилар.

Урта Осиёда ижтимоий тафаккур машҳур намоёндалари Аҳмад Маҳмуд¹⁸ (1827—1897), Зокиржон Ҳолмуҳаммад Фурқат (1858—1909), Муқимий (1850—1903) ва бошқалар реал тарихий воқелик ва ўзгаришларни ўз асарларида акс эттириб, янги фикрларни олға сурдилар.

Темир йўллар, депо, пахта тозалаш ва пахта ёғи ишлаш заводлари ҳамда бошқа корхоналар қурилиши билан Туркистонда рус ишчилари сони кўпайди, шу билан бирга маҳаллий пролетариат кадрлари вужудга келди. Буржуа муносабатларининг ўсиши, пахтачиликнинг ривожланиши қишлоқдаги табақаланишни тезлатди, кенг халқ оммасининг қашшоқлашувини кучайтирди. Шу билан бир вақтда, империализм даврида чоризмнинг миллий-мустамлакачилик зулми борган сари зўрайди. Бу аҳволларнинг ҳаммаси Урта Осиёда синфий курашнинг кескинлашувига, революцион, миллий-озодлик ҳаракатининг ўсишига сабаб бўлди.

Синфий манфаатларнинг бирлиги асосида умумий душман—чоризмга қарши биргаликда олиб борилган революцион кураш заминида Урта Осиё меҳнаткашлари билан рус ишчилар синфи ўртасида самимий дўстона муносабатлар мустаҳкамлана борди. Туркистонда большевистик ташкилотларнинг фаолияти кучайди, бу ташкилотлар ўлка меҳнаткашларини голибона пролетар революциясига тайёрлади.

¹⁸ Аҳмад Қалла, Аҳмад Донш деб ҳам юртилади.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг галабаси, мамлакатимизда Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва мустақамланиши Ўрта Осиё халқлари тарихида янги давр очди. Октябрь революцияси мамлакатимиз халқларининг тенг ҳуқуқлиги ҳамда дўстлиги идеясини эълон қилиб ва уни изчил равишда амалга ошириб, истибдод-мустамлакачилик ҳамда феодал-буржуа-колониал эксплуататорлик режимини, миллатларнинг ҳуқуқсизлигини, эзилишини бутунлай тугатди. Совет ҳокимияти ва Коммунистик партия мамлакатимизнинг барча меҳнаткашларига, шу жумладан Ўрта Осиё меҳнаткашларига ҳам, эркин ҳаёт берди ва уларнинг моддий ҳамда руҳий куч-кудратларининг гуллаб-яшнаши учун ҳамма имкониятларни ҳозирлаб берди.

Фақатгина Совет ҳокимияти даврида, шонли Коммунистик партия раҳбарлиги остида, улуғ рус ишчилар синфининг дўстона ёрдами туфайли социалистик Ватанимизнинг бошқа халқлари сингари ўзбек халқи ҳам қисқа тарихий давр ичида техника, экономка ва сиёсий қолоқликдан бутунлай қутилди ҳамда мамлакатимизда янги жамият қуриш соҳасида жаҳоншумул-тарихий муваффақиятларга эришди.

Революциягача мустамлака Туркистонда қолоқ ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ва хомашёни дастлабки ишлайдиган бир неча корхоналардан бошқа ҳеч қандай саноат йўқ эди. Эндиликда, Совет Ўзбекистонидан янгидан-янги техника билан қуролланган саноатнинг машинасозлик, химия, нефть, кўмир, электроэнергия, металлургия, тўқимачилик ва бошқа тармоқлари вужудга келди ва кундан-кунга юксалиб бормоқда.

Революциягача мустамлака бўлган Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги қадим замондан, «доқи юнусдан» мерос қолган қолоқ, энг оддий техникага асосланган бўлиб, майда, тарқоқ, кам қувват деҳқон хўжалиқларида иборат эди. Эндиликда, Совет Ўзбекистонидан йирик, қудратли колхоз ва совхоз ишлаб чиқариши тракторлар, комбайнлар, пахта териш машиналари, экскаваторлар, бульдозерлар ва ҳоказо техникадан кенг миқёсда фойдаланиш асосида тўхтовсиз ва тез суръатлар билан юксалиб бормоқда. Ҳозирги замон транспортининг ҳамма турлари барпо этилган ва Совет Ўзбекистонидан борган сари юксалиб, такомиллашмоқда. Совет Иттифоқининг ҳамма жойида бўлганидек, Ўзбекистон ССРда ҳам ишчи, деҳқон ва интеллигенциянинг озод ва ижодий меҳнати социалистик экономиканинг гуллаб-яшнашини таъминламоқда, бу эса халқ моддий фаровонлигининг тўхтовсиз ўсишига имкон бермоқда.

Революциягача ўлканинг деярлик ҳамма аҳолиси саводсиз бўлган бўлса, эндиликда республиканинг барча меҳнаткашлари саводхондир. Маҳаллий аҳоли учун очилган бошланғич ва ўрта дунёвий мактаблар сони революциягача бир неча ўнтагина бўлса, эндиликда Ўзбекистон ССРда 1400 мингга яқин ўқувчиси бўлган 5200 та мактаб бор. Революциягача Ўзбекистонда битта ҳам олий ўқув юрти йўқ эди, ҳозир республикада иккита университет, 34 та махсус олий ўқув юртлири, ўнлаб техникумлар бор. 1943 йилда СССР Фанлар академиясининг филиали базасида Ўзбекистонда илмий фикрлар маркази бўлган республика Фанлар академияси тузилди. Китоб, газета, радио ва ҳоказолар ўзбек халқининг турмушига сингиб кетди. Республикада чинакам халқ соғлиғини сақлаш ишлари ҳеч кўрилмаган юксакликка кўтарилди.

Адабиёт, санъат, фаннинг жуда ҳам тез ривожланаётганлиги социалистик маданиятнинг гуллаб-яшнаётганлигига ёрқин далилдир. Ўзбекистон ССРда минглаб ўрта ва олий маълумотли миллий кадрлар етишиб чиқди. Фақат Совет давлати давридагина, Коммунистик партиянинг доно раҳбарлиги остида, социалистик Ватанимизнинг барча халқлари сингари ўзбек халқи ҳам фан ва техникани, марксизм-ленинизм классикларининг буюк асарларини ҳар томонлама ўрганишга муяссар бўлди.

Гуллаб-яшнаётган совет фани ва маданияти ўтмиш асрларнинг маданий меросларини инкор этмайди, балки уни ҳар томонлама чуқур ва илмий ўрганиш учун энг тўғри йўл-йўриқ кўрсатади.

Ҳамма моддий ва руҳий-маданий бойликларнинг ҳақиқий ижодкори бўлган меҳнаткашлар оммаси ўтмишда минг йиллар давомида инсоният барпо этган энг яхши ёдгорликларнинг ҳақиқий меросхўридир.

«Революцион пролетариатнинг идеологияси бўлган марксизм ўзининг оламшумул аҳамиятини шу билан қозондики, марксизм буржуа даврининг энг қимматли ютуқларини асло улоқтириб ташламади, балки, аксинча, кишилик фикри ва маданиятнинг икки минг йилдан ортиқроқ вақт мобайнида ривожланиши натижасида вужудга келган қимматли ютуқларнинг ҳаммасини ўзлаштирди ва қайтадан ишлади. Фақат шу асосда ва шу йўлда олиб бориладган ва пролетариатнинг ҳар қандай эксплуатацияга қарши сўнги курашидан иборат бўлган пролетариат диктатурасининг амалий тажрибаси билан камолатга етказилдиган ишнигина чинакам пролетар маданиятининг ривожидеб билиш мумкин»¹⁹.

¹⁹ В. И. Ленин. Асарлар, т. 31, 327-бет.

Совет Иттифоқининг ҳамма жойидагидек, Совет Ўзбекистонда ҳам тарихий-археология илмий-текшириш ишлари кенг миқёсда ўтказилмоқда, адабиёт мерослари ва фан, фалсафий тафаккурнинг ривожланиш тарихлари ўрганилмоқда.

Сўнгги йилларда, «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг биринчи ҳамда иккинчи томлари, «СССР халқларининг ижтимоий-фалсафий ва сиёсий тафаккури тарихидан очерклар»нинг икки китоби нашр этилди. Бу асарларда Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-фалсафий ва сиёсий фикрлари тарихига ҳам оид маълум материаллар баён қилинган.

Бироқ, бу соҳада бизнинг олдимизда ниҳоятда масъулиятли ва жиддий вазифалар турипти. Коммунистик партия биздан ҳаётимизнинг барча соҳаларида, шу жумладан, СССР халқлари фалсафасининг тарихини ўрганиш соҳасида кунг билан ижодий меҳнат қилшни талаб қилмоқда. Биз, буржуа идеологиясининг ҳар қандай кўришишларига қарши кураша бориб, улуғ совет халқимиз, шонли Коммунистик партиямиз олдида ўз бурчимизни бажаришимиз зарур.

Совет социалистик тузуми мамлакатимиз халқларига, шу жумладан, ўзбек халқига ҳам, ўтмишнинг энг яхши тарихий ва маданий ёдгорликларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш учун ҳамма имкониятларни ҳозирлаб берди. Шундай ёдгорликлардан бири — мамлакатимиз халқларига маълум бўлган зўр мутафаккир Мирза Бедил ижодидир. Ушбу китоб эса, Бедилнинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашларини анализ қилишга бағишланади.

БЕДИЛ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИНИНГ ҚИСҚАЧА ОЧЕРКИ

Мирза Абдулқодир Бедилни Урта Осиёда ўтмишнинг йирик мутафаккирларидан бири сифатида яхши танийдилар. У ўз вақтида Урта Осиё халқлари маданиятининг ривожланишига таъсир кўрсатди. Мирза Абдулқодир Бедил форс-тожик адабиётининг талантли шоири, классиги ва новатори бўлибгина қолмай, ўз замонасининг ажойиб философи, кўзга кўринган олими ҳам эди. У адабиёт ва фалсафа соҳасида қimmatбахо мерос қолдирди.

Афсуски, Бедилнинг асарлари бизнинг давримизгача деярлик текширилмасдан қолиб келди. Тўғри, ўтмишда баъзи бир авторлар Бедилнинг таржимаи ҳоли тўғрисида тўла бўлмаган маълумотлар баён қилдилар, Бедил китобларидан цитаталар келтириб, унинг айрим қарашларига қисқа характеристикалар бердилар.

Форс биографик ёзмаларда, масалан, Мирғулом Али Озод Белғиромийнинг «Ҳазонаи Омира»сида¹ Бедилнинг ҳаёти, фаолияти ва ижоди тўғрисида жуда муҳим, лекин ниҳоятда қисқа тарихий маълумотлар бор.

Ҳусайн Қулихон ўзининг «Ништари ишқ»² номли асарида шоир ва философнинг меросларини, ижодий йўлларини бирмунча яхшироқ текширди. Қулихон Мирза Абдулқодир туғилган ва болалик чоғларини ўтказган шаҳардадир. Яна шуни ҳам айтиш керакки, мўйсафид Бедил ҳали ўз ижодий ишларини давом эттираётган вақтда Ҳусайн Қулихон тахминан энди 10 ёшга кирган эди. Мана шу ҳолни назарга олиб, Ҳусайн Қулихон китобида Бедил ҳақида келтирилган маълумотларни аниқроқ ва жуда ҳам муҳим маълумотлар, деб айтиш мумкин.

¹ Қаралсин: М. Али Озод Белғиромий. Ҳазонаи Омира, литографик нашр, Бомбай, 1800, 152—166-бетлар.

² Қаралсин: Ҳусайн Қулихон. Ништари ишқ, литографик нашр, Бомбай, 1808—1809, 130—144-бетлар. Тошкент, Халқ кутубхонаси, нив. № 1223.

Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхоннинг «Шамъи Анжуман»³ номли хотираномасида ҳам Мирза Абдулқодир Бедил тўғрисида умумий характерга эга бўлган материаллар бор.

Бу манбалардан ташқари, кўқонли тарихчи Ҳакимхон Хожии Муҳаммадхон томонидан ўзбек тилида ёзилган «Мунтахабул таворих»⁴ номли китобни ҳам кўрсатиб ўтмоқ даркор. Автор бу китобда Бедил, Зебинисо ҳақида қисқача гапириб, Бедилни Аураиғзеб подшолик қилган даврининг «Мирза Маликушшуароси» деб атайди.

Мирза Бедилнинг «Куллиёт»⁵ асарини нашр қилувчи муҳаррирлар унинг таржиман ҳоли тўғрисида умумий характеристика берганлар ва дунёқарашларини қисқа таҳлил қилганлар.

Ш. Сомийнинг «Қомусул аълом»⁶нинг иккинчи томида (турк тилида ёзилган) Бедил тўғрисида жуда кам, ҳаммаси бўлиб 13 сатр маълумот берилган. «Enzyklopaedie des Islam»⁷ нинг I томида муҳим, лекин қисқа материал бор, бу материаллардан маълум бўлишича, Абдулқодир Бедилдан бўлак шерозлик Мирза Раҳим Бедил, шишопурлик Муҳаммад Амин Бедиллар ҳам бўлганлар.

Бизнинг совет давримизда ўтмишнинг маданий меросларини, хусусан ўтган замон мутафаккирларининг асарларини ўрганишга катта аҳамият берилади. Бедил ижодини текширишга бўлган қизиқиш бундан ёрқин далолат беради.

«Тожиқ адабиётининг намуналари»⁸ (1940 й.), Гафур Ғуломнинг «Шарқдан бораман»⁹ (1943 й.), Е. Э. Бертельснинг «Бедил ҳақида мулоҳазалар»¹⁰ деган мақоласида (1945 й.), С. Айнийнинг «Мирзо Абдулқодир Бедил»¹¹ (1945 й.), Х. С. Айнийнинг «Бедил ва унинг «Ирфон поэмаси» деган кандидатлик диссертацияси ва ҳоказо китоблар ҳамда мақолаларда Тожикистон ва Ўзбекистонда кенг аҳолига яхши таниш бўлган шоир ва мутафаккирининг ижоди тўғрисида қимматли маълумотлар учратамиз.

³ Қаралсин: М Сиддиқ Ҳасан. Шамъи Анжуман, 1876, 82—86-бетлар.

⁴ Ҳакимхон Хожии Муҳаммад. Мунтахабул таворих, литография, Тошкент, 1877, 104-бет.

⁵ Мирза Бедил. Куллиёт, лит. нашр, Бомбай, 1882.

⁶ Ш. Сомии Қомусул аълом, 1889, 1428-бет.

⁷ Enzyklopaedie des Islam, Bd. I, Bedil

⁸ Тожиқ адабиётининг намуналари, тожиқ тилида тўплам. Сталинобод, 1940.

⁹ Гафур Ғулом. Шарқдан бораман, Советский писатель, Тошкент, 1943.

¹⁰ Е. Э. Бертельс. Бедил ҳақида мулоҳазалар. «Зафар» алма-нахи, Тошкент, 1945, № 1.

¹¹ С. Айний. Мирзо Абдулқодир Бедил, Сталинобод, 1954.

1955 йилда, Москвада, Давлат бадий адабиёт нашриёти Бедилнинг Л. Пенковский рус тилига таржима қилган «Комде и Модан» поэмасини босиб чиқарди.

Биз ушбу асарда, Бедил даврининг тарихдан ва адабий асарлардан зарур материаллар келтириб, унинг фалсафий қарашларига характеристика бериш ва уни анализ қилиш билан чеklangамиз.

* * *

Хусайн Қулихон Азим Ободийнинг «Ништари ишқ» китобида берилган маълумотга қараганда, Мирза Абдулқодир Бедил барлос деган турк қабиласидан бўлган. Маълумки, бу қабила ўзбек халқининг ташкил топишида қатнашган этник компонентларидан бири бўлган.

Мирза Бедил 1644 йилда (1054 йил ҳижрий) Ҳиндистонда, Азимободда (Бенгалия), ҳарбий хизматчи оиласида туғилган; Бедил Деҳлида 1721 йилда (1133 йил ҳижрий) вафот этган.

Абдулқодир Бедил жуда ҳам мураккаб вазият мавжуд бўлган бир шароитда ҳаёт кечирди ва ижод қилди. Бу даврда Ҳиндистонда ҳам, Ўрта Осиёда ҳам феодал тузумининг ички қарама-қаршиликлари кескинлашган эди. Бу вақтларда Ҳиндистонда Шоҳ Жаҳон (1628—1658) ва Аурангзеб (1658—1707) подшоҳлик қилди. Аурангзеб вафот этгандан кейин, 1707—1720 йиллар давомида, буюк мўғуллар империяси (аниқроғи, бобурийлар империяси) тахтида 15 дан ортиқ ҳоким ўзгарди. Шунинг ҳам эслатиб ўтайликки, ана шу даврда Ғарбий Европа давлатлари Ҳиндистонда янги мустамлакаларни эгаллаб олишни кучайтирдилар.

Хусайн Қулихон Азим Ободийнинг «Ништари ишқ»ида, Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхоннинг «Шамъи анжуман»ида хабар берилишича, Бедил ёшлигида фанларни зур талант ва истеъдод билан ўрганган. Бедил 10 ёшидаёқ араб тилининг грамматикаси «Қофия» китобини яхши билар эди, форс адабий тилини тўла равишда ўрганган эди. Мирза Бедил болалик чоғида отасининг вафотига бағишлаб шеърлар ёзган, деб айтилади. Бироқ шоирнинг ўзи хабар беришича, у фақат йигирма яшар ўспиринлик чоғида шеърлар ёза бошлаган ва халққа танилган.

Мирза Бедил мадрасада билим ола бошлади, лекин кейинчалик мадрасадан кетди, чунки у ерда ўқитиш фақат схоластик метод билан олиб бориларди, бу метод эса Бедилнинг ҳафсаласини пир қилиб қўйган эди.

Мадрасадаги схоластика ҳукмронлигини қоралаб, Бедил ғазаб билан ёзган эди:

«Дар мадраса хомуш чароғаст имруз,
Оташкадан хуруш доғаст имруз,
Мулло дар беҳаёи дуданке задаст,
Ҳангоми хумоқ бе димоғаст имруз»¹².

Маъноси: «Мадрасада ҳозир донишманд кишилар қолмади, нодонлик эса, авжига минди. Мулларларда қолмади ҳаё, давр аҳмоқлариники бўлиб қолди».

Бедил онаси ҳамда тоғасининг эътибор бериб қилган ғам-хўрлиги билан ўз билимини мустақил равишда ошириб борди. Қамол топаётган шоир-философнинг тоғалари — Мирза Қаландар ва Мирза Зариф унинг тарбиячилари бўлдилар. Мирза Қаландар армияда хизмат қилди; ёзишни билмасада, бироқ, у шеър тўқирди, эркин ва равшан ақл эгаси эди. Мирза Зариф ҳуқуқ таълимотларидан яхши хабардор бўлиб, теолог ҳам эди. Улар ўша вақтнинг шайх Қамол ва бошқа машҳур кишилари билан яқин алоқада бўлганлар.

Бедилнинг шайх Қамол тўғрисида ёзишича, у бошқа шайхлардан фалсафани ва адабиётни яхши билиши билан фарқланган. Шайх Қамол ҳинд адабий тилини билган, ҳинд фалсафасининг муҳим масалаларини еча олишга моҳир бўлган. Бедил эса айрим фалсафий муаммоларни у билан ҳинд тилида гаплашиб, муҳокама қилган.

Мирза Бедил ўзининг «Чор унсур» номли китобида, масалан шайх Қамол унга илоҳиёт ва фалсафани ўқитганини ҳяқоя қилади. Шу китобда Бедил яна, у ҳинд фалсафасининг муҳим қондаларини ёзиб олганлигини, лекин ҳиндча ёзилганлиги учун бу қондаларни форс-тожик тилида ёзилган «Чор унсур» га кирита олмаганлигини ёзади.

Бундан ташқари Бедил, афтидан, ҳинд фалсафасини форс тилига таржима қилинган «Упанишад четирех Вед»дан ҳам асосли равишда ўрганган бўлса керак, бу асар «Сирлар сир»¹³ номи билан 1656 йилда босилиб чиқди.

Шайх Қамол вафот этгандан кейин Бедил ўз ижодини янада чуқурроқ ривожлантиришга ҳаракат қилиб, шоҳ Фозил ва Мирза Абдулқосимда таълим олишни давом эттиради, шунингдек адабиётларни мустақил ўқиш йўли билан ҳам ўз билимини ошириб боради.

Бедил ёшлигида фақирлар билан алоқада бўлди. Фақирлар ўша вақтларда дарвишлар ҳаракати туфайли кўплаб тарқалган эдилар. Бедил ўшаларнинг таъсирида бўлди. Аммо, уларнинг реал ҳаётдан йироқлаштирувчи идеялари мутафак-

¹² Бедил. Куллиёт. Рубоёт..., 65-бет.

¹³ Қаралсин: Туркистон Шарқ институти тўплами, Тошкент, 1923, 45-бет.

жир Бедил учун ёт бир идея эди, шунинг учун ҳам у шайхлардан, дарвишлардан, фақирлардан четлашади. Шундан кейин Бедил Аурангзебнинг ўғли Муҳаммад Аъзамшоҳга новкарлик хизматига киради, лекин кўп вақт ўтмасдан ўз умрини бутунлайича фан ва адабиётга бағишлайди.

Мирза Бедил, ҳар бир киши маълум ҳунарни, маълум касбни ўргансин, деб талаб қилди, ишёқмаслар ва фақирларни текинхўрлар деб танқид қилди. У ўзининг «Чор унсур» деган китобида бундай деб ёзди:

«То фазлу ҳунар оннапардоз нашуд,
3-иқбол даре ба руи кас боз нашуд»¹⁴.

Маъноси: «Ҳунар эгалламагунча, киши юзига иқбол эшиги очилмади».

Бедил кўп саёҳат қилди, Ҳиндистон реал ҳаётининг хилма-хил томонларини кўздан кечирди. У ўз даврининг олимлари, шоирлари ва рассомлари билан яқин алоқада бўлди. Масалан, у кўп йиллар давомида дўстлик қилишган ҳинд рассоми Итуп Чатр тўғрисида хотира ёзган. Бу ҳолларнинг ҳаммаси Мирза Бедил қарашларида суфизмдан, мистицизмдан пантеизмга — «в а х д а т и - м а в ж у д»га ўтиш эволюциясида муҳим роль ўйнади.

Мирза Бедил халқни жабрловчиларга, золимларга нафрат билан қаради, мустабид ҳокимларни қоралади. Муҳаммад Аъзамшоҳнинг ўз шаънига бағишлаб мақтовли шеърлар ёзиб бериш тўғрисидаги таклифини рад қилди. Бедил бундай ёзган эди.

«Бедил, моро ҳарзадари он шон нест,
Маҳди миру ситонши султон нест.
3-ин даст каломе, ки зи мо мешунави,
Ғайр ва исҳори хизмати ёрон нест»¹⁵.

Маъноси: «Бедил, бемаза гапиришлик менинг шаънимдан эмас. Мен султонларни мақтамайман, шаҳзодалар шарафига мадҳ айтмайман. Менинг шеърларимда биронинг мадҳига айтилган мисралар бўлса, дўстлар ва маслакдошларим шаънига айтилгандир».

Бедил Муҳаммад Аъзамшоҳ хизматидан воз кечди, Азимободдан Буюк мўғуллар пойтахти, Ҳиндистоннинг сиёсий ва маданий маркази — Деҳлига кўчиб келди ва умрининг охиригача шу жойда истиқомат қилди.

Бедил мухтожликда яшади, китоблар кўчириб ёзиб, ўз меҳнати билан кун кўрди. Деҳлида у ўз усул-мактабини

¹⁴ Бедил. Куллиёт. «Чор унсур». Литогр. нашр., Бомбей, 1299 й. Х., 101-бет, (қоғоз четига ёзилган).

¹⁵ Бедил. Куллиёт. Сўз боши.

тузди ва фалсафа ҳамда адабиётга доир бир қанча ажойиб асарлар ёзди.

Мирза Бедил киши тафаккурининг эркин ривожланишига тарафдор эди. «Куллиёт»га ёзган сўз бошисида у қуйидаги байтни айтади:

«Навиштам он чн дил фармуду,
Хондам ҳарчн пеш омад»¹⁷.

Маъноси: «Юрак буюрганини ёздим, қўлга тушган асарни ўқидим».

Бироқ, Бедил ўз асрининг фарзанди бўлиб, ўз даврининг муҳитига тан берди.

XVII асрнинг иккинчи ярмида ва XVIII асрнинг бошида Ҳиндистонда ҳам, Урта Осиёда ҳам феодал реакцияси кучайган эди. 1658 йилда, ўзаро шиддатли ички урушлардан кейин Аурангзеб Ҳиндистоннинг анчагина қисмида ҳокимиятни ўз қўлига олди. У ўз отаси шоҳ Жаҳонни қалъага қамади, тахтни эгаллаш учун ҳаракат қилишидан хавфланиб акаси Доро Шикўҳни атеизмда ҳамда исломни ҳинд фалсафаси билан мослаштиришда айблаб ўлдирди. Акбар ҳукмронлиги давридан (1556—1605) бошлаб жорий этилган диний эътиқод эркинлиги бекор қилинади. Мусулмон реакциян руҳонийлари маориф ва эркин фикрни қаттиқ таъқиб қиладилар.

«Буюк Мўғуллардан энг кейингиси — Аурангзеб соат стрелкасини орқага бурмоқчи бўлди ва бу уринишида соатни тўхтатиб қўйди ҳамда уни синдирди»¹⁷.

Баъзи бир муваффақиятларга қарамай, Аурангзеб Ҳиндистонда барқарор ва мустаҳкам марказлашган феодал давлат аппарати туза олмади. У ўз империясидаги халқларнинг диний ва миллий антагонизмини бартараф қила олмади. Аксинча, шу даврда Ҳиндистонда диний ва миллий низо янада кескинлашди. Ҳиндистон халқлари ўртасидаги ўзаро феодаллик урушлари, диний ва миллий антагонизм бу мамлакатнинг буржуазия Англияси томонидан тез босиб олиниши ҳамда Буюк Мўғуллар империясининг йиқилиши учун асосий сабаблардан бири бўлди.

Деҳқонлар ва ҳунармандларнинг ҳарбий-феодал оқсуяклар, судхўрлар ва феодал давлати томонидан қаттиқ эксплуатация қилиниши миллионлаб кишиларнинг қашшоқланишига ва синфий курашнинг кескинлашувига олиб келди. Бедилнинг сўзича, деҳқонлар йил бўйи ишлаганлар, уларнинг кучи

¹⁶ Бедил. Куллиёт. Сўз боши.

¹⁷ Жаваҳарлал Неру. Открытие Индии, Чет эл адабиёти нашриёти, 1955 й., 279-бет.

билан етиштирилган ҳосил эса, оқсуяклар ва ғаразғўй амалдорларнинг осон бойишлари учун манба бўлган.

Мирза Бедил бу тарихий воқеалардан четда қолиши мумкин эмас эди, албатта. У гуманист бўлиб, эркин фикр ҳамда ҳинд халқларининг бирлиги идеяси позициясида турди. Бедил мусулмонларга ҳам, ҳиндларга ҳам бирдай қаради. У руҳнинг кўчишига («таносух»га) эътиқод қўйган ҳиндларни ҳам, тақдирга ишонувчи мусулмон роҳибларини, зоҳидларини ҳам танқид қилди.

Бироқ, Бедил ўз фикр ва идеяларини очикдан-очик изҳор қила олмади ва шунинг учун ҳам диний спекулятив-метафизик қойдаларни ишлатишга, ўз фикрларини теологик либосга буркашга мажбур бўлди. Бунинг устига унинг қарашлари мураккаб эволюцияга дучор бўлди.

Шунинг учун ҳам Бедил ёзган асарларнинг тили мураккаб бўлиб, унда бир-бирига қарши тушунчалар бор, аммо унинг шакли ажойиб ва мундарижаси бойдир.

Мирза Бедил ўз назарий ишларини давом эттира бориб, ҳинд, араб, форс, Ўрта Осиё фанлари, адабиёти, санъати, фалсафасининг катта бойликларини ўрганди; ўз даврининг маданиятли кишиси бўлиб етишди. У Жомий, Саъдий, Аттор, Хофиз, Навоийга ўхшаган ва бошқа шоир-олимларнинг асарларини эҳтирос ва қунт билан ўрганди.

Саъдийнинг олийжаноб фикрлари ҳамда унинг ўткирлиги Бедилга ўз таъсирини ўтказганлигини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Саъдийнинг таъсири билан у ўзига «Бедил» (яъни, «дилсиз») деган тахаллус қўйди, ҳақиқатда эса Мирза Абдулқодир ажойиб қалб эгаси, ақлли, зийрак фикрли киши эди. Абдулқодирнинг «Бедил» тахаллуси: «ўз қалбини севган, кўнглини ўз ишига (фанга, адабиётга) берган» деган маънони билдиради, деб ўйлаймиз.

Бедил фалсафа тарихини ўрганди. Маълумки, ҳинд, араб, Эрон ва Ўрта Осиё маданиятининг ривожланкишига фақат Пифагор, Афлотун, Аристотель (Арасту), Гиппократ, неоплатончилар таълимотигина эмас, қадимги замон материалистик фалсафаси, хусусан Демокрит ва Эпикур қарашлари ҳам таъсир кўрсатди.

Мирза Бедил Аристотелни юксак даражада ҳурмат қилди. Ўзининг «Ирфон» номли китобида Афлотунни бир-икки сўз билангина эслаган холос, аммо шу поэманинг бир неча саҳифасини Аристотелга ҳамда унинг қарашларини таҳлил қилишга бағишлади. Шарқнинг барча машҳур мутафаккирлари каби Бедил ҳам Аристотелни «доноликнинг биринчи муаллими», «бутун инсон табиатининг мукаммалланиш намунаси» деб атади. Бедил Аристотель номи билан адолатчи,

ҳаққониятни, билим ва маърифатни, ўз ватанига нисбатан ҳалол ва софдил бўлишликни куйлайди. Шундан кейин Бедил Аристотелнинг физикаси ҳақида, борлиқ ҳақида, материя ҳақида, шакл ҳақида тўхтаб, Аристотель муваффақ бўлган билимлар билан чегараланиб қолмоқ ярамайди, деб таъкидлайди.

Борлиқ ва инсон муаммолари Мирза Бедил ижодида асосий ўрин тутди. Лекин бу масалалар унинг кўп сонли асарларида турлича ифода қилинди. Бедилнинг ижодий фаолияти 1670 йилда бошланди ва XVIII асрнинг 20-йиллари бошигача, яъни 50 йилдан ошиқ давом қилди. Ана шу ярим аср давомида унинг қарашлари мураккаб эволюция йўлини ўтди. Бунаққор эътибор этган мутафаккирнинг ўзи қуйидагича ёзади:

«Шеърим, ки ба сад забон фуруд омадааст,
Дар чандин вақту он фуруд омадааст.
Таврот набуд, то бигуям ки хама
Якбора эн осмон фуруд омадааст»¹⁸.

Маъноси: «Юз хил тилда, яъни мазмунда айтган меннинг шеърларим турли-турли вақтларда айтилгандир. Меннинг шеърларим таврот эмаски, уларни бирдан осмондан тушган десам».

Шу фикрни Бедил яна қуйидаги сатрларда ифода қилди:

«Бедил, дар нухсан рамузи ашъор,
Айбам нақуни ба нуқтаҳои бекор,
Ҳуш дор, ки дар назми вужуди инсон
Чун ноҳуну муст узви баҳис бисъёр»¹⁹.

Маъноси: «Бедил, меннинг шеърларимдаги бекорчи гаплар учун мен айблама! Инсон тани назмида тирноқ ва жуиларга ўхшаш беҳис унсурлар борлигини эсда тут».

Мазкур китобимизда Бедил асарларида бўлган ўлик, «беҳис» томонларни кўрсатиб, ундаги ҳамма жонли томонларга, яъни Шарқда фалсафий фикрларнинг ривожланишида Мирза Бедилнинг чинакам хизматлари нимадан иборатлигига тегишли баҳо беришга уринамиз. Бизнинг асаримизнинг вазифини шуидан иборат.

* * *

Мирза Бедил зўр меҳнат қобилиятига эга бўлиб, ижоди жуда ҳам унумли бўлган. У 120 минг мисрадан ортиқ шеър ва 20—25 босма листдан иборат наср ёзган. Унинг «Куллиёт»²⁰ номли асарлар тўпламига 16 та китоб кирган. Шу литографик

¹⁸ Бедил. Куллиёт. Рубонёт..., 29-бет.

¹⁹ Бедил. Куллиёт. Сўз боши.

²⁰ Бедил. Куллиёт, литогр. нашр. Бомбей, 1299 хиж. й., (1882).

нашрдан ташқари, Бедил асарларининг қўлда кўчирилган кўп сонли нусхалари ҳам борки, уларни Тошкент, Андижон, Самарқанд, Бухоро, Ленинобод, Сталинободда ва Урта Осиё Совет республикаларининг бошқа шаҳарларида ҳозир ҳам топиш мумкин.

Бедил асарларининг, бизнинг нуқтаи назаримизча, энг муҳимларини кўйида қисқача характерлаб берамиз.

1. Бедилнинг катта асари «Чор унсур» («Тўрт унсур») наср билан ёзилган бўлиб, унга Бедилнинг айрим шеърлари қўшимча қилинган. Бу асар, тахминан, 1703 йилда ёзиб тамомланган. Бу асарда Бедил ўз ҳаётини ҳикоя қилиб бериш билан анчагина автобиографик маълумотлар беради.

Шу билан бир қаторда, бу китобнинг айниқса сўнгги икки бобида автор тўрт унсур, яъни: ҳаво, сув, ер, олов тўғрисида; ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамнинг пайдо бўлишлари тўғрисида сўзлайди. Шунингдек у мутлақ руҳ, руҳ ва нарса ҳақида гапиради, дин ҳамда руҳонийларнинг роли тўғрисидаги ўз фикрларини ифодалаб беради.

Лекин, бу китобда парилар, жинлар, уйқу, туш кўриш ва ҳоказолар тўғрисида турли-туман ҳикоя ва афсоналар бор. Шундай бўлса ҳам «Чор унсур» Бедилнинг таржимаи ҳолини, унинг дунёқарашларини ўрганиш учун муҳим манбадир.

2. «Ирфон» («Билим») номли поэма Бедилнинг ҳажм жиҳатида энг катта ва мазмун жиҳатдан энг бой асаридир. Бу асар 10 минг сатрдан ҳам ошиқроқ. Бедилнинг айтишича, бу поэма 1711—1712 йилларда ёзиб тамомланган.

Бу асарда социология, фалсафа, теология, тарих, табиёт ва адабиётнинг хилма-хил масалаларига тўхтаб ўтилган.

Бедил шу асарида, диний-теологик, суфийлик терминларини ишлатиб, материя, майда бўлакчалар, жонсиз табиат тўғрисида, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг келиб чиқиши тўғрисида муҳокама юргизиб, ўз фикрларини ифодалайди. Философ, борлиқ-ҳаста ва йўқлик-несте ҳақида, провард — фано ва абадийлик — бақо тўғрисида, мавжудийлик — вужуд ва ҳеч нима — адам тўғрисида ёзади; у бу категорияларни ўзинча таҳлил қилади ва таърифлайди. Бедил билиш назарияси масалаларига ҳам кўп эътибор беради. У сезги аъзолари орқали билиш ва рационал билишни таҳлил қилади, объект ва сезги, тушунча ва фикр, ақл ва мутлақ руҳ тўғрисида гапиради.

Бедил ҳинд идеалистик фалсафасининг «жоннинг кўчиб юриши» — «таносух» ҳақидаги таълимотини, шунингдек мутакаллимлар ҳамда мистик суфийларнинг тақдирга ишониш — «таваккал» тўғрисидаги таълимотини танқид қилади.

Бедил деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг келиб чиқиши тўғрисида, деҳқонлар, ҳунармандлар ҳамда уларнинг феодал Хиндистондаги оғир аҳволлари тўғрисида ёзади. Демак, «Ирфон»ни, *Enzyklopaedie des Islam* даги Бедил ҳақидаги мақоланинг авторлари айтгандай, мистик асар деб бўлмайди.

3. «Нукот» («Ҳикматли сўзлар») номли асар фақат 28 саҳифадан иборат ёзилган бўлса ҳам, уни Мирза Бедилнинг жуда ҳам муҳим фалсафий асари деб ҳисоблаймиз; бу асар— Бедил қарашларини яқунловчи ва умумлаштирувчи асардир.

Философ бу асарида ўз таълимотининг асосларини жуда қисқа равишда баён қилиб беради. Қизиқарли жойи шундаки, Бедил бу китобда назария соҳасида бир-бирига қарши икки йўналиш: дунёвий ва теологик йўналишлар борлигини кўрсатди. У биринчи йўналишни ҳаётий, оқилона йўналиш, деб ҳисоблайди²¹.

Бедилнинг «Рубоён» («Рубоилар тўплами»), «Ғазалиёт» («Ғазаллар тўплами») ва ҳоказолардан иборат бошқа асарларини ҳам кўрсатмасдан бўлмайди. Бедил бу асарларида энг муҳим масалаларни ёритади, шайхлар, зоҳидлар, қаландарларнинг нодонлигини қаттиқ танқид қилади, дарвишлар ҳақида ёзади. Бу асарларда Бедил тарбия, этика, ахлоқ ҳақида қимматли фикрлар айтади. Демак, Бедилнинг бу асарлари ҳам унинг дунёқарашларини ўрганишда муҳим манбалар бўлиб хизмат қилади²².

Бедилнинг дунёқараши — пантеизми — у яшаган даврнинг бир-бирига қарама-қарши муҳитларини акс эттиради; унинг ажойиб фикрлари ва ўткир, оқилона жумбоқлари диний-теологик, суфий-метафизик терминлар, даъволар ва идеялари билан чатишиб кетган.

Бу ҳолларнинг ҳаммасига қарамасдан, Мирза Бедилнинг дунёқараши асосан прогрессивдир. Ўз вақтида Бедил инсон ақлининг қудратини, фаннинг кучини куйлади, тараққиёт идеяларини, математика, табиёт билимларини ва илғор фалсафани тарғиб қилди.

Ўзбек ва тожик адабиётида Бедилга эргашувчи юзлаб кишилар топилди, улар бедилчилик мактабини туздилар,

²¹ Б е д и л. Куллиёт Нукот..., 2-бет.

²² Шунинг эътиборда тутиш керакки, Бедил асарларининг қўлёзма ва литографик нашрларида бир-бирига ўхшашсизликлар бор. Шунинг учун, асарларнинг ҳақиқий маъносини аниқламоқ мақсадида, Бедил асарларининг турли нашрлари текстларини диққат билан бир-бирига солиштириб чиқиш керак.

унинг асарларини ўқиб берувчилар — «бедилхонлар» пайдо бўлди.

Реакцион кучлар Бедилнинг қарашларига ва унинг таълимотига қарши ҳужум қилдилар. XIX асрнинг охирида Бухоро амири атеистик бўлганлиги учун Бедил асарларини ўқишни манъ қилди. Шу билан бир вақтда, реакцион кучлар Бедилнинг номи ҳаммага машҳур бўлганлигини ҳисобга олиб, уни ўз манфаатларига мослаштиришга ҳаракат қилдилар. Буржуа контрреволюцион миллатчилар Мирза Бедил қарашларини бузиб кўрсатдилар ва сохталаштирдилар.

Фақат марксча-ленинча фангина ўтмишдаги машҳур мутафаккирларнинг, шу жумладан Мирза Бедилнинг ҳам, меросларини ҳар томонлама, объектив равишда ўрганиш учун бизга бирдан-бир тўғри йўл кўрсатиб беради.

Ажойиб шоир ва философ Мирза Бедил бизга, совет кишиларига, ҳамма замонларнинг ва барча халқларнинг прогрессив мутафаккирларидек яқин ва азиздир.

Ўзбек адабиётининг илғор намоёндалари, масалан, машҳур лирик Фурқат, демократ шоир Муқимий ажойиб ёзувчи ва реакцияга қарши курашчи Ҳамза Ҳакимзодалар Мирза Бедил асарларини зўр ҳурмат ва завқ билан ўргандилар.

Бизнинг давримизда ҳам Бедил совет шоирлари ва олимларининг диққатини ўзига жалб этмоқда.

ЎзССР Фанлар академиясининг академиги Фафур Гулом ўзининг «Шарқдан бораётирман» номли шеърлар тўпламида бундай дейди:

«Тонг отар чоғида жуда соғиниб,
Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб.
Лойқа хаёлотлар чашмадай тинди,
Пок-покиза юрак бир қатра симоб»²³.

Тожики совет ёзувчиси, Тожикистон ССР Фанлар академиясининг академиги Мирзо Турсунзода «Тара-Чандри» шеърда Бедил ижоди тўғрисида шуларни ёзди:

«Ба обу ранги нав Бедил
Чу омад дар Жаҳони назм
Аз ў ҳусни дигар омухт
Боғу бўстони назм...»²⁴.

Маъноси: «Бедил дунёни баҳор гўзаллиги билан бойитди. Поэзиянинг баҳорги боғига янада ҳусн қўшди.

²³ Фафур Гулом. Танланган асарлар, Ўздавиашр., Тош., 1953, 111-бет.

²⁴ М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб, Сталинобод, 1955, 218-бет.

БЕДИЛНИНГ ПАНТЕИЗМИ

Бедил «Куллиёт»ига тақриз ёзган Сирожгул Хақнинг тасдиқлашича, Мирза Абдулқодир Бедил ваҳдати-вужуд ва шуҳуд — пантеизм позициясида турган. Бироқ у ўзининг шу хулосасини тушунтирмади ва кенгайтирмади, Бедил фалсафасининг моҳиятини очиб бермади, унинг қарашларидаги хусусиятларини кўрсатмади. Ҳолбуки, Бедил янги масалалар кўтариш ва уларни ҳал қилиш соҳасида катта қобилиятга эга бўлиб, ўз фикрларининг ноёблиги ва чуқурлиги билан пантеизмнинг мусулмон Шарқидаги бошқа вакилларидан фарқ қилади.

Пантеизм Урта Осиё, Ҳиндистон, Эрон фалсафасида кўпроқ тарқалган оқимлардан бири бўлиб, унинг ҳар хил шакллари бор. Пантеизмни асосан икки оқимга бўлиш мумкин (бу мутлақ маънода эмас, албатта): биринчиси — ваҳдати-вужуд (жисмоний бирлик) бўлиб, унинг қоидаси: «Дунё — худо демак»дир; иккинчиси — араб фалсафасида «Ваҳдати-мавжуд» (олам бирилги) деб аталган оқим бўлиб, унинг қоидаси: «Худо — дунё демак»дир деб ифодаланади.

Пантеистларнинг биринчи группаси худони ўргумчакка ўхшатади. Ўргумчак ўзидан иплар чиқаргандай, худо ҳам ўзидан бутун борлиқни чиқариб туради; ҳамма нарса худода ифодалангандек, худо ҳам ҳамма нарсада ифодаланади, деб айтади. Шу билан бирга, худони бирдан-бир реал нарса, қолган ҳамма нарсани эса унинг шуъласи, нури, деб ҳисоблайди.

Ваҳдати-вужуднинг идеалистик таълимот эканлиги тушунарлидир. Бу таълимот ўта кетган мистик суфийлар таълимоти учун назарий негиз бўлиб хизмат қилади.

Қалом ва ваҳдати-вужуднинг вакилларидан бири бўлиб Ибн Арабий (1165 йилда Испанияда туғилган, 1240 йилда Дамашқда вафот этган) ҳисобланади. У жуда кўп асарлар ёзган, «Ал футухот» номли асар шулардан биттасидир. Утакетган идеалистик позицияда туриб ёзилган бу фалсафий

асарда Ибн Арабий ўз дунёқарашларини баён қилади. Ибн Арабий Платон ва Плотинларнинг фалсафий қарашларига суяниб, жисмоний дунёдан бошқа яна идеялар олами, истиора олами, руҳлар олами бор, фақат ана шуларгина реал, абдий, ўзгармасдир, жисмоний олам эса ясама, ўткинчи, вақтинчадир, деб тушунтиради. Ибн Арабий руҳ, авлиёлар, туш кўриш тўғрисида анчагина афсоналар тўқиди, у кишиларни динга эътиқод қўйишга даъват қилди, мистицизмни тарғиб қилди, ақидаларни сўзсиз ижро этишни талаб қилди ва фанга қарши курашди. Демак, ваҳдати-вужуд ислом дини, калом фалсафаси манфаатлари учун хизмат қилади.

Материализм ва табиёт билимларининг ашаддий душмани, диний ақидаларни ҳимоя қилиб бир қанча асарлар ёзган имом Муҳаммад Ғазалий ҳам фалсафий фикрлар соҳасида ана шу йўлда туриб жонбозлик қилди¹.

Ваҳдати-вужуд идеялари суфий мистикларнинг қарашлари билан ҳамоҳангдир: уларнинг айтишича, жисмоний олам, нарсалар дунёси ҳақиқий эмас, ҳақиқат худода мужассам этилган, шундай экан, бундан ана шу реал оламга, жисмоний дунёга нафрат билан қараш зарурияти мантиқий равишда келиб чиқади.

Мистик суфийлар ана шундай нуқтаи назарларга асосланиб туриб, реакцион идеяларни тарғиб қилдилар, билимни, кишиларнинг актив амалий фаолиятини инкор этдилар; улар тарки-дунё идеяларини тарғиб қилиб, фақат садақа билан кун кўрувчи дарвишлар, фақирлар, қаландарлар ва гадоё роҳибларнинг турли уюшмаларини ташкил қилдилар. Дарвишлик ҳаракати XVII—XVIII асрларда Ҳиндистон ва Ўрта Осиёда кенг тарқалди. Бедил ҳам бир қанча вақт ўшалар билан бирга бўлди. Юқорида айтганимиздай, кейинчалик Бедил улардан ажраб, меҳнат билан турмуш кечири бошлади. Бедилнинг дарвиш-фақирлар билан алоқани узганлигининг ҳаёти ва қарашларидаги эволюцияда муҳим бурилиш нуқтаси бўлди.

Ваҳдати-мавжуд гуруҳидаги пантеистлар табиатнинг абдийлигини, унинг ҳеч ким томонидан яратилмаганлигини тал оладилар, материя билан руҳнинг бирлигига ишонадилар, худони оламнинг ўзида деб қарайдилар, билнмли бўлишга, меҳнат қилишга даъват қиладилар. Демак, Шарқнинг шоирлари ва мутафаккирларининг дунёқарашларида муҳим роль ўйнаган масала — бу дунёда яшашга интилиш керакми ёки ундаи воз кечиш керакми, тарки дунё қилиш керакми деган

¹ Қаралсин: Ғазалий, Кимён Саодат (ўзбек тилига таржима қилинган), типолит. нашр., Тошкент, 1904.

саволга ваҳдати-мавжуд намоёндалари ижобий жавоб берадилар. Ваҳдати-мавжуд оқими, шарқ перипатетлари сингарн, мусулмон Шарқида табиёт билимлари учун фалсафий асослар яратиб берди ва илғор фикрлар тараққиётида прогрессив роль ўйнади. Ҳиндистонда ваҳдати-мавжуд чуқур илдиз отган бўлиб, қадим ҳинд материалистик фалсафаси билан чамбарчас боғланган эди.

Мусулмон руҳонийлари ваҳдати-мавжудни жуда хавфли ва зиёили оқим деб ҳисобладилар.

Бизнинг фикримизча, Бедил пантеизмининг ўзига хос хилма-хиллиги ва хусусияти шундан иборатки, у ўз нуқтаи назари билан ваҳдати-вужуд эмас, ваҳдати-мавжуд позициясида турган.

Бедил дунёқарашларининг моҳияти руҳонийлар учун хавфли эди. Пантеизм шу руҳонийларнинг эътиборини чалғитишда философ учун қулай парда сифатида маълум даражада хизмат қилди. С. Айний 1946 йилда Бедилнинг «Ирфан» поэмаси тўғрисида гапириб, бу асар руҳонийлар учун худди усти ширин «ҳаб» доридек тўйилади, деган эди. Шу поэманинг бошида ва охирида Бедил исломча-теологик ва суфийлик терминларини, қондаларини, ўхшатишларни, аллегория ва метафорияларни ниҳоятда кўп ишлатади; шулар воситаси билан ўз фикрларини ифодалайди. Руҳонийлар ва бошқа реакцион кучлар Бедил асарларининг ташқи томонларини ўрганиш билан чекландилар, унинг дунёқарашларининг моҳиятига тушунмадилар ва тушунишни истамадилар, натижада улар Бедилни гоҳ атеистлар (д а ҳ р и й л а р) қаторига, гоҳ динга ишонувчи мусулмонларга қўшиб қўйдилар.

Мирза Бедил қарашларини таҳлил қилишда Фарбий Европадаги янги лавр пантеизми ҳақида Ф. Энгельс айтган фикрларга амал қила олишимиз мумкин. «Бирок, идеалистларнинг системалари ҳам, —деб ёзган эди Энгельс,— руҳ ва материя қарама-қаршилигини пантеистчасига келиштиришга интилиб, материалистик мазмуни билан борган сари ва кўпроқ тўлдирилди»².

Пантеизм материализм ва атеизм бўсоғаси бўлиб, XVI асрдан бошлаб Фарбий Европада фаннинг ривожланишига хизмат қилди.

Бедилнинг пантеизми ҳам ана шу ажойиб сифатларга эгадир. Тўғри, Бедил асарларида изчилсизлик, иккилапишлар учрайди, калом ва суфизм терминлари кўпдир, лекин унинг қарашлари мутакаллимлар ва мистик суфийларнинг фалсафа-

² К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. I, М. 1933, 336-бет.

сидан тубдан фарқ қилади. Мирза Бедил ўзининг асарларида калом ва суфизмни, кўп ҳолларда ниқобланган шаклда, баъзан эса очикдан-очик ҳам танқид қилади. Бедилнинг айтишича, калом ва суфизм кишини жаҳолатда қолдиради, дунгаса қилиб қўяди. Унинг тўртликларидан бирида бундай дейилади:

«Ҳайхот китоби дин варақ ба зеҳ гардонд
Ғайрат ба мизожи аҳли ислом намонд.
Лаънат ба тақайю тасаввуф, к-охир
Дайосию-жабиниро ба мероч расонда»³.

Маъноси: «Дин китоби варақни ағдарди, ислом аҳли табиғатда ғайрат қолмади. Тасаввуф ва тақайя даюслик — номуссизликни ва ғайратсизликни баланд чўққига — меърожга чиқарди».

Бедил ўз асарларида, айниқса «Чор унсур» ва «Ирфон»да ваҳдати-мавжуд — «олам бирлиги» нуқтаи назаридан ўз фалсафий қарашларини жуда ҳам эҳтиёткорлик билан баён қилди.

«Ирфон» поэмасида философ олам бирлиги, коннот тўғрисидаги масалаларга батафсил тўхтаб ўтади, оламни иккига бўлишга, суфийлар ҳамда калом назарияларига қарши курашади. У: «Ҳақиқат қисмларга бўлинмагандек, бир илдиздан чиққан гул ҳам ҳар хил бўлмайди»⁴ дейди.

Аммо Бедил ўз даврининг муҳитига ҳам тан беради, у ўз таълимотида иккиланишга йўл қўяди, олам ташқи кўринишидан — моддий, ички моҳияти билан эса — илоҳий, деб айтади. Бироқ, у оламдан ташқари ҳар қандай кучни қатъий рад қилади, олам ягона ва худо ҳам шу оламда дейди. Бедил ўз фикрини тубандаги мисраларда образли тасвирлайди.

«Эй созовари яқин, дорам ҳадпсе дар мнён,
Бегумон дарёбу, фориғ шав зи ваҳми қилу қол!
Нест тухм аз мева берун, мева берун аз дарахт,
Гарчи аз тухм аст инжо ҳар ниҳолеро камол.
Ҳаст олам он дарахту, мева инсон, тухм ҳақ,
Чанд шоҳу барг бини, меваро чашме ба ҳол»⁵.

Маъноси: «Эй ишонингга сазовор! Менинг айтган янгиликларимга гумонсиз ишон ва уни топ ҳам қил, фол-ваҳима ва асоссиз фикрларингдан қутул. Гарчи тухумдан ниҳол ўсса ҳам тухум мевадан, мева дарахтдан ташқари эмасдир. Олам шу дарахт, инсон унинг меваси, тухум ҳақдир. Шох-барглари мева деб билиш кўрлик натижасидир»

Демак, Бедилча, дунё барқарор, бўлинмасдир, у ҳамма нарсани ўз ичига олади, одам эса реал борлиқнинг, дунё, коннотнинг маҳсулидир.

³ Бедил. Куллиёт. Рубиёт..., 57-бет.

⁴ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 6-бет.

⁵ Бедил. Куллиёт. Ишорот ва Ҳикоёт..., 46-бет.

Бедил нуқтаи назарича, дунёдан ташқарида ҳеч қандай куч йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу жиҳатдан унинг қуйидаги фикри нодир фикрдир.

«Эйки, найранг ду олам аз худо ғамидан,
Баҳс заҳду дарс тақви аз кужо ғамидан
Мавжу кафро айн дарё гуфтанат инсоф инст
З-онке гавҳарро азин олам жудо ғамидан»⁶.

Маъноси: «Эй, инки олам найрангини худодан деювчи! Тақво, диний дарс ва тортишишларни қаердан олдинг, мавж ва кўпикларни худди дарёнинг ўзи дейиш инсофдан эмас. Сен у гавҳарни бу оламдан ажратиб тушунгансан».

Бу ерда Бедил «гавҳар» деб худони англаган; демак, худони дунёдан, коинотдан ташқари деб билиш ярамайди, балки уни борлиқ дунёда мавжуд деб қараш керак. Бедил бу фикрини қуйидаги хулоса билан исботлайди:

«Ерон талаби маҳал карданд,
Гулчиний пифиол карданд.
Парвоз буруни бол карданд.
Онро, ки пари хаёл карданд,
Беруни дукони шишагар нест»⁷.

Маъноси: «Еронлар бўлмағур нарсани (тесқари ҳолни) талаб қилдилар — қанотсиз учишни истадилар. Шу билан улар шармандалик гулини тердилар. Ҳолбуки, пари деб хаёл қилганлари шишачи устанинг дукони ташқарисида эмас».

Философ образли, нодир, оддий ва содда гапиради. Бу жойда Бедил худони — шишасозга, коинотни — шиша устахонасига ўхшатади. Шишасоз шиша устахонасидан ташқарида йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас; яъни худо фақат дунёда, ўз устахонасида мавжуддир, ундан ташқарида бўлиши мумкин эмас. Бедил ана шундай хулосага келган.

* * *

Мирза Бедил шарқ перипатетларининг муҳим таълимотини тан олибгина қолмади, балки уни асослаб ҳам берди. У Ибн Синонинг коинот, дунёнинг яратилмаганлиги ва абадийлиги масалаларидаги таълимотининг энг изчил тарафдори бўлиб қолди. Бедил дунёнинг абадийлиги, ўзгарувчанлиги, бошланиши бўлмаганидек, охири ҳам бўлмаслигини исботлашга тиришди. Бедил эрон олими тилидан сўзлаб, шундай деди: «Олам сифат жиҳатидан ҳам, сон жиҳатидан ҳам бир лаҳза бўлсада бир ҳолатда турмайди. Унинг йигитлигида қа-

⁶ Бедил. Куллиёт. Чор унсур..., 12-бет.

⁷ Бедил. Куллиёт. Нукот ..., 5-бет.

рилик асари бўлмаганидек гудаклигида йигитликдан асар йўқ. Бу ҳолатлар доим бир-бирларини алмаштира борадилар»⁸.

Демак, Бедилча, олам абадий ўзгариш жараёнини кечириб туради. Философ ер ва самовий ҳодисалар тўғрисида гапириб, шундай деб ёзди:

«На ҳусули сано, на нафринҳо,
Ҳаракоти табиатаст инҳо,
Он, табиат ҳақиқати азалист.
Матъини бенишони ламъязалист.
Ки наво офарини сози худаст,
Абадан парафишони нози худаст.
Ҳасти мутлақ, уст, мо адамем
Сози уро суроғи зеру бамем»⁹.

Маъноси: «Булар мақташ ёки сўқиш меваси эмаслар, балки табиат ҳаракатларидир. Бу табиат азалий ҳақиқатдир, яъни «лам язил»сиз, абадий бордир. Унинг наволари ўз созидан, унинг сочилиб, очилиб кўриниши ҳам ўзидандир. Борлиқ унинг мутлақлиги бўлиб, биз ўтувчи. Ҳўқ бўлувчимиз. Унинг созининг зеру мемимиз».

Бедил нуқтаи назарича, дунёда бўлиб ўтадиган ҳамма процесслар табиийдир, табиат процессларидир, табиат эса, бошланиши бўлмаган абадий ҳақиқатдир; табиат ўз-ўзига сабабчидир, барча борлиқ ундан иборат; унинг моддийлиги мутлақ ва абадийдир, конкрет нарсалар ва инсон табиатнинг маҳсули бўлиб, ўтувчи, йўқ бўлувчидирлар.

Бедилнинг бу нуқтаи назари Б. Спинозанинг *Causa sui* («ўз-ўзининг сабабчиси»¹⁰) деган машҳур қондасини эслатади. Аммо шуни айтиш керакки, Бедил — пантеист, Спиноза эса — материалист, атеистдир.

Ф. Энгельснинг ўз-ўзидан бўладиган табиат ҳодисаларини тушунтирувчи таълимотнинг роли ҳақидаги кўрсатмасини бу ерда эслатиб ўтиш ўринлидир:

«Уша вақтдаги фалсафанинг буюк хизматига шу билан иқроор бўлиш керакки, ўз замонасидаги табиёт билимларининг кам ривожланганлигига қарамай, фалсафа фикрлари ўз йўлидан ривожланиб борди, Спинозадан тортиб то буюк француз материалистларигача фалсафа дунёни ўз-ўзидан тушунтиришга астойдил ҳаракат қилиб келди, бунга тула равишда оқлашни келажак табиёт фанига топширди»¹¹.

Мирза Бедил XVII—XVIII асрлардаги феодал Шарқи муҳитида Европанинг илғор мутафаккирлари даражасигача

⁸ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 8-бет.

⁹ Бедил. Куллиёт. Ирфон ..., 9-бет.

¹⁰ Қаралсин. История философии, т. II, Госполитиздат, М., 1941, 174-бет.

¹¹ Ф. Энгельс. Диалектика природы. Госполитиздат, 1953, 7-бет.

қўтарила олди, табиат ҳодисаларини табиатнинг ўзини ўрганиш йўли билан тушунтиришни талаб қилди. Бу нарса унинг фалсафаси диққат ва ҳурматга сазовор бўлишни кўрсатади, бироқ, афсуски, Бедилнинг бу илмий жасорати Шарқда фалсафий фикрларнинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатмади ва ҳатто ҳозиргача номаълум бўлиб қолиб келди. Марксча-ленинча методология Бедилнинг бу фикрларини очиб беришимизга ва у фикрларни ўқувчилар диққат-эътиборига тақдим қилишимизга имкон берди.

Бедил яратувчи табиатнинг абадийлиги ва конкрет нарсаларнинг ўтувчи характери тўғрисида сузлайди. Лекин мутафаккир мутлақ йўқолишни инкор қилади ва бу масалада калом ҳамда суфийларга қарши курашади. У чегарали ҳамда вақтли нарсалар, чексиз ва абадий олам ҳақида ёзади.

Маълумки, «ашаритлар оламнинг абадийлигини ва унинг қонуниятини қатъий рад қиладилар»¹². Бедил, мутакаллимлар — ашаритлар ҳамда суфийларнинг нуқтан назарига қарши курашиб, бундай деб ёзди:

«То нагарди адам жаҳон нашави,
Хок ногашта жисму жон нашави...
Ба тааммул агар куни исбот,
Жуз адам нест маржеи амвот,
Боз эжоди эътибор намуд,
Аз адам дорад обруи вужуд.
Асли ҳар фарқу иттиҳод ин жост,
Олами мабдау муод ин жост.
З-ин ҳаёте ки кост, ё афзуд,
Ҳам оз у жасту ҳам дар у осуд.
Халқе аз пардааш аён гардид,
Рахту ва ҳам дар дилаш ниҳон гардид.
Он фаное к-аз у бақо гул кард,
Аз ҳамини маркази фано гул кард.
Ин фанову бақон ваҳи анжом,
Нест жуз ажзу қудрати ифҳом.
То мақоме, ки фаҳми мо болид,
Сурату маънии бақо болид,
Он чи он суи саъи фитрати мост,
Назди мо мулки бенишоии фаност.
В-арна ажзон зарра то хуршед,
Мезанад мавжу ҳастии жовид.
Дарҳақиқат фанон мутлақ нест,
Ки фано аз лавозими ҳақ нест.
Чун ба кунҳаш намерасад ифҳом,
Мекунад ажзи мо фанояш ном»¹³.

Маъноси: «Йуқ бўлмасдан туриб жаҳон бўла олмайсан, тупроққа айланмасдан жисм, жон бўла олмайсан. Агар ўйлаб қарасанг, ўлим адам демакдир. Адамдан яна янги нарсалар вужудга келадилар. Адам бирлик ва фарқланиш жойидир, у келиб чиқиш ва қайтиш оламидир.

¹² История философии, т. 1., 438-бет.

¹³ Б е д и л. Куллиёт, Ирфон..., 27-бет.

Ҳар бир ҳаёт эгаси, ким ортяқ, ким оздин, унда туриб чиқди ва ҳам унда бориб туташди. Бир халқ куннинг пардасидан ошкор бўлди. У яна бориб ўша пардага ўралди (йўқ бўлди). Бақодан турган фано шу фано марказида — ерда туради. Бу ҳақиқатни тушунмай асоссиз фикрлар ёйиш — бизнинг тушунчамизнинг ожизлигидандир. Бизнинг тушунчамиз бақо маъносини билди. Ўз кучи етмаган томонни, нишонсиз мулки фано деб атади. Лекин заррачаларнинг қисмларидан тоқуёшга қадар ҳамма абадий борлиқдадирлар. Ҳақиқатда мутлақ фано йўқдир. Фано ҳаққа хос эмасдир. Мана шунини охиригача тушуна олмагач, бизнинг ожизлигимиз фано деб ном қўяди».

Шундай экан, Бедилча, дунё абадий бўлиб, тўхтовсиз ҳаракат қилади ва ўзгариб туради. Юқорида келтирилган парчада Бедил фано — йўқолиш ҳақида сўзлайди. Бу ўринда у, калом ва суфийлардан фарқ қилиб, фанони борлиқ жимсларнинг абсолют йўқолиши эмас, балки бу жимсларнинг ўзгариши, уларнинг бошқа ҳолатга айланиши деб тушунади. Философ мутлақ йўқолишни аниқ ва равшан рад қилади, унинг нуқтаи назарича борлиқ абадийдир.

Бедил кишининг шахсий ўлишига иқрор бўлади ва уни айрим, конкрет нарсаларнинг ўзгариши сифатида қарайди, бунинг далили учун қуйидаги мисолни келтиради:

«Сиздаги аъзоларнинг қуввати уларнинг саломатлигига боғлиқдир. Овқатнинг кучи билан сезгилар ҳаракатда, уларда ҳавонинг ёрдами ҳам бор. Қувват қотиб қолганда сезги аъзоларининг қудрати ҳам қолмайди, натижада инсон ўлади. Уни ерга кўмгандан кейин ер буғи аъзоларни намлантиради. Юракда қон қотиб, ҳаво тер ва ҳарорат билан руҳ кийимида чиқади. Сунгра сувсизликдан бош аъзолар (юрак, ўпка ва ҳоказолар) курийдилар ҳам жамодод, ғайри узвий табиатга қўшиладилар ва бошқа оламда кўринадилар»¹⁴.

Шундай қилиб, Мирза Бедил кишининг шахсий ўлимини табиий бир ҳодиса, органик нарсаларнинг неорганик табиатга айлана бошлаши деб тушунтирди. Демак, у ўлим ҳақидаги диний нуқтаи назарни рад этди.

Бедил фикрича, бир нарсанинг ўлиши бошқа бир нарсанинг ҳаёти демакдир. Бунда у доира бўйлаб ўзгаришни тушунди; лекин бу доиранинг боши ҳам (сар), оёғи ҳам (по) йўқ, яъни унинг бошланиши ҳам, охири ҳам йўқ! Бир ҳодиса иккинчи бир ҳодисанинг сабабчиси бўлади. Ҳаёт, Бедилча, доира шаклида абадий айланиб туради:

«Агар ба дастгоҳи жимодот тааммул намой куҳсорҳо гардан афрохатаст ва ҳамчунон ба хок сарандокта. На ин гардан афрозиро авжи ниҳоятест, на он сарафханиро ҳозизи ғоятте ва чун ба иктидори наботот назар куни дар ҳар кафи хоке

¹⁴ Бедил. Куллиёт. Чор унсур..., 104-бет.

туфони ҳазор рангу бӯст, болафшони кайфияти бениёзӣ ва ба ҳамон насақ ҳазонпаймоӣ шикасти ранг ва маротиби ниёзпардозӣ. На гардишҳои паймони ии рангро таъдод шуморе, на шикасти ии чомҳси жумморро муҳосабаи ииҳисоре. Агар ҳаҷон ҳайвон аст, бефосила достгоҳи ҳаёт ва мамот қадим»¹⁵.

Маъноси: «Агар жомодот, яъни ғайри органик табиатга қарасанг, унда тоғларнинг юксаклиги ва ерга ўринлашганини кўрасан. Бу юксакликнинг ва ўринлашишининг, пастланишининг боши ҳам охири йўқ. Агар набототга назар солсанг, мингларча хилма-хил гуллар ва ҳидларни биласан. Бир ҳовуч қумни олсанг, унда мингларча сўлиган гулларни ва беҳад кўп сарғайган барглари кўрасан. Агарда ҳайвонот оламига боқсанг, унда қадим замонлардан буён ҳаёт ва мамотни кўрасан».

Мирза Бедил, худди Ибн Сино сингари, оламнинг абадийлиги ва охирсизлиги тўғрисидаги таълимотни асослади; у шахсий ўлимни — нарсанинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтишини иқрор қилди, нарини дунё, руҳнинг кўчиши («таносух») тўғрисидаги ақидаларга ишонмади. Бедил реакцион мистик суфийларга қарши кураш олиб бориб, уларнинг таркидунё нуқтаи назарини йўққа чиқарди; руҳонийларининг диний идеалистик таълимотига қарши чиқиб, руҳнинг кўчишига ишонининг бемаънилик эканини исботлади.

Бедил абадийлик ҳақида гапириб, инсоният оламидаги абадийлик тушунчасини таҳлил қилади. У икки категория — икки хил абадийлик, яъни умумий ва хусусий абадийлик бор, деб кўрсатади.

Умумий абадийлик ҳамма жисмлар ва кучларга, ҳамма нарсаларнинг табиатига, шу жумладан ҳайвонлар ва одамлар танасига ҳам хосдир.

Хусусий абадийлик ҳамма жисмлар, нарсалар учун хос бўлмай, балки ўз ҳаракати, меҳнати билан ўзидан кейин асрлар бўйи қоладиган эсдаликлар яратган кишиларгагина хосдир.

Одам вафот этади. Ўлимдан кейин у бошқа нарсага, ғайри органик табиатга айланади. Одам учун шу дунёдан бошқа жойда яшов, ҳаёт йўқ. Инсон ўзидан абадий эсдаликни фанга, адабиётга киритган янгилиги билан, қандай бўлмасин бирор жамоат биноти қуриш ва халқ манфаатлари йўлида хизмат қилиш билан қолдира олади.

Бедил — ҳаёт кишидир. У ҳаёт, бахт-саодат ва қарам байроғини баланд кўтарди. У қарам тушунчасини ўзига хос йўсунда баён қилди. Тўғри, «қарам сўзи турлича маъно беради, лекин Бедил ўзининг «Нукот» асариде бу масалани

¹⁵ Бедил. Куллиёт. Чор унсур..., 104-бет.

махсус таҳлил қилиб, уни ўзича ечади. У шундай мисоллар келтирганки, уларда ишлатилган «карам» сўзидан яхшилик, ҳайр-саҳоват, бахт-саодат тушунчалари равшан англашилиб туради. У «карам шима?» деб сўрайди. Бу саволга Бедилнинг ўзи жавоб бериб, мисоллар келтиради: бўш жойларга дарахт ўтқазниш, бечораларга ёрдам бериш, ожизларга йўл кўрсатиш, касалларни бориб кўриш ва ҳоказолар карамдан иборат, дейди. Бедил, давом этиб, бундай деб ёзади:

«Сармоян ҳар хумору масти карам аст,
Пероян ҳар баланду пасти карам аст.
Гуянд, ки марг инқилоби ҳастист,
Инаст далели он ки ҳасти карам аст»¹⁶.

Маъноси: «Хумор ва мастликнинг воситаси карамдир. Баланд ва пастликнинг зийнати карамдир. Улим ҳаётнинг ўзгариши дейдилар. Мана шунинг ўзи тирикликнинг карамдан иборат бўлгани, яхши эканини исбот қилади».

Бу ўринда Бедил «карам» терминини ҳайр-саҳоват, бахт-саодат, ва яхшилик яратиш маъносида ишлатади. Мутакаллим ва суфийлар эса, бу сўздан худога маъқул тушадиган ишлар маъносида фойдаланганлар.

Мирза Бедил инсон ҳаётга интилиши лозим, ундан баракали фойдаланиши керак, ҳаётда гўзаллик бор деб уни улуглаб, кишиларни тарки дунё қилишга эмас, жамиятдан ажраб хилватда яшашга эмас, балки меҳнат қилишга, ҳунарманд бўлишга, билим ўрганишга, одил ва инсонпарвар бўлишга чақирди. Философ феодал зулмининг манфурлигини тушунди ва уни танқид қилди; аммо, феодаллар деспотизмининг нафратлаш билан, айрим ҳолларда скептицизм йўлига ҳам тушди. Ундаги скептиклик феодал воқелиқдан, адолатсиз усул-идорадан норози бўлганлигидан келиб чиққандир ва ижтимоий ёвузликларга қарши қаратилгандир. Масалан, Бедил бундай деб ёзди:

«Аз маркази Ҳинд то ҳати Мултонаш,
В-аз ҳадди Ироқу Язд то Кошонаш —
Дар ҳар маъмурае, ки кардем гузар
Дидем аввал саводи гуристонаш»¹⁷.

Маъноси: «Ҳинд марказидан то Мултонгача, Ироқ чегаралари ва Язддан то Кошонга қадар саёҳат қилиб кўрган шаҳар, аҳоли яшайдиган жойларда ҳаммадан аввал мазорларнинг олд томонини кўради».

Бу жойда Бедил, биринчидан, омманн қаттиқ эксплуатация қилинш, феодал урушлари ва ўзаро низоларнинг натижасида

¹⁶ Б е д и л. Куллиёт. Нукот..., 19-бет.

¹⁷ Б е д и л. Куллиёт. Рубоийёт..., 68-бет.

юз берган Ҳиндистон, Эрон, Ироқ ва умуман феодал Шарқдаги харобалик ва ҳужалик тушқунлигини; иккинчидан, мазор эгалари бўлган руҳонийларнинг ҳукмронлик ролини кўрсатиб ўтади.

Бедилнинг фалсафий қарашлари унинг ижодий фаолиятида ҳам мужассам намоён бўлгандир, бу нарса ажойиб ҳамда бой маъноли «Комди ва Модан» поэмасида айниқса кўзга ташланади.

Бу поэма унинг «Ирфон» номли катта асарига киритилган. (121—134 бетлар). Бу дostonда Бедил ҳунар, санъат, шахс эркинлиги, дўстлик, муҳаббат, вафодорлик, адолат ва билишни куйлайди. «Ирфон» да биз адолатсизлик устидан адолат, ўлим устидан ҳаёт тантанасини ўқиймиз. Мирза Бедил шу поэмаси билан ўз замонасининг адабиёти, ижтимоий фикрлар тарихида новатор бўлиб майдонга чиқади.

Шу даstonнинг мазмуни қуйидагича.

Комди — уста раққоса; ўз ажойиб ҳунарини моҳирона эгаллаган, подшо саройидаги базмларда иштирок этади.

Модан бошқа бир шоҳ юртида шуҳрат қозонган ҳофиз, мусиқачи бўлиб, ўз ҳунарининг моҳир устасидир.

Қунарлардан бирида Модан Комди ватанига келади. Шоҳ саройидаги бир базмда ашула айтиб, саз чалади. Базмдагилар, шу жумладан шоҳ ҳам, Моданнинг саз чалишига ва куйлашига қойил қоладилар. Шоҳ унга қимматбаҳо нарсалар совға қилади ва таҳсин ўқийди. Шу вақтда Комди ҳозир бўлиб, юксак моҳирлик билан рақс ижро қилади, базм қатнашчилари уни қизгин олқишлайдилар. Модан унинг моҳирона санъатидан завқланади, унинг учун ўз бошини қурбон қилишга тайёрлигини изҳор қилади. У ҳозиргина шоҳ тақдим қилган совгани Комдининг оёғи остига ташлайди. Бундан газабланган шоҳ Моданни калтаклаш ва юртдан ҳайдашга буюради. Модан билан учрашган Комди ўзини бу қайғули ҳодисанинг айбдори деб билади ва ўз айбини оқлаш учун ўлимга тайёрлигини айтади. Модан унга сабри, зийрак ва эпчил бўлиш кераклигини айтади. Бадарға қилинган Модан ўрмон ва саҳролар кезади. Қунарлардан бир кун, ёввойи ҳайвонларни ов қилиб юрган қандайдир бир шоҳ Моданни ҳушсиз ҳолатда учратади; у номаълум бу одамга ёрдам қилишни ўз кишиларига буюради. Бир қанча вақтдан кейин Модан ҳушига келади ва шоҳ Моданнинг бошидан ўтган саргузашталарини билиб олади. Шоҳ Моданни жабрлаган подшога хат ёзиб, Модан билан Комдини бир-бирлари билан учратишни талаб қилади. Шоҳ

бу талабни рад қилади. Уруш бошланади, одил подшо бу урушда енгиб чиқади, золим подшо енгилади.

Галаба қозонган шоҳ Комди ва Моданлар ўртасида самимий севги-муҳаббат ҳақиқатан бор-йўқлигига ишониб мақсадида уларни синаб кўрмоқчи бўлиб, Модан ҳалок бўлди, деб бир ёлғончи киши орқали Комдига хабар етказди. Комди ҳушидан кетиб, бундай дейди:

«Гуфт: «Эй Комди, маро даръёб!
Сурати маъний вафо даръёб!»¹⁸.

Маъноси: «Айт, эй Комди, мени тон вафодорлик маънисини тон».

Бедил бу ҳодисани баён қилиб, шеър билан айтади:

«Эй, ҳалоки фузулию расво,
Накуним имтиҳони аҳли вафо»¹⁹.

Маъноси: «Эй, манфур ёлғончи, дўстлар вафодорлигини синама».

Комдининг бу аҳволидан хабардор бўлган Модан ҳам ҳушидан кетади. Голиб подшо ошиқ ва маъшуқларнинг бу бахтсизликлари учун ўзини айбдор деб билади ва ўзини нобуд қилмоқчи бўлади, ammo олимлар уни бу йўлдан қайтарадилар. Олимлар подшога айтадилар: «Шошилмагин, бу кишиларни ҳаётга қайтариш учун биз чора-тадбирлар кўргаймиз». Олимлар ошиқ-маъшуқларни даволайдилар. Бир қанча вақтдан кейин Комди ва Моданлар кўзларини очиб, ҳушларига келадилар, сўнгра эркин ҳаёт кечирадилар.

Шундай қилиб, бу поэма адолатсизлик устидан адолат, жаҳолат устидан илм-маърифат, ўлим устидан ҳаётнинг тантана қилиш идеясини қуйлайди. Бу идеялар Бедилнинг шу асарини халқ эпослари мазмунига янада кўпроқ яқинлаштиради.

«Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» темаси бирнеча аср давомида Шарқнинг энг йирик шоирлари ижодиётида севимли темалардан бўлиб келди. Бедилнинг «Комди ва Модан» поэмасида Низомий ва Навоийларинг асарлари билан («Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин») умумий томонлари бўлсада, бироқ у бир қатор ўзига хос хислат ва хусусиятларга эгадир.

* * *

Мирза Бедил ҳаётни ноз-неъмат, бахт-саодат, деб эълон қилдию, лекин шу нуқтаи назардан нари ўга олмади, мушоҳадачи субъект, воқеликнинг тамошабинигина бўлиб қолди.

¹⁸ Бедил. Қуллийёт. Ирфон., 133-бет.

¹⁹ Уша бетда.

Бедил бахтли ҳаёт кечирини — маълум ҳунарни эгаллашда, ҳунармандчилик ва деҳқончиликда, билим ва фанни эгаллашда деб билиб, адолат ҳамда инсонпарварликни куйласада, аммо и турмуш шароитларини тубдан ўзгартиш учун оммани курашга чақирмади. Тўғри, Бедилда золимларга, ёвузларга қарши курашга чақирувчи мисралар бор, масалан:

«Золим пушад либоси хунбофтаро
То зер кунад хасми забун ёфтаро.
Бо сангдилон шнори худ саҳти куи!
Бардор ба оҳан оҳан тофтаро»²⁰.

Маъноси: «Золимлар, жафо етказувчилар кучсиз ва мададсиз рақибларни қул қилиш ва уларни ўзларига бўйсундириш учун қондан тикилган жома киядилар. Бағри тош кишиларга даҳшат солиш сенинг шноринг бўлсин. Чўғ темирин темир омбир бирла ол».

Бедилдаги бундай фикрлар меҳнаткашлар оммасининг золимларга қарши синфий кураши билан чамбарчас боғланмаган эди. Бедил одамнинг ижтимоий-амалий фаолиятини тўлалигича тушуна олмади. Унинг қарашларидаги тарихий чекланиш ана шу билан яққол кўринди.

«Философлар,— деб ёзган эди К. Маркс,— дунёни турли равишда тушунтирдилар. Гап уни ўзгартиришдадир»²¹.

Бу характеристика Мирза Бедилга ҳам тўла ва бутунлай тааллуқлидир.

Марксча-ленинча дунёқарашгина оламнинг ривожланиш қонуниятларини чуқур ва ҳар томонлама илмий тушунтириб, уни ўзгартириш учун ва янги, коммунистик жамият қуриш учун ҳақиқий йўл-йўриқ кўрсатиб берди.

²⁰ Бедил. Куллиёт. Рубоиёт ..., 3-бет.

²¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные произведения, т. II, М., 1949, 385-бет.

БЕДИЛНИНГ РУХ, МАТЕРИЯ ВА ШАКЛ ҲАҚИДА ФИКРЛАРИ

Мирза Бедил фалсафанинг энг муҳим масаласи — фикр-лашнинг борлиққа, руҳнинг табиатга муносабати масаласини ўзига хос равишда ҳал қилади. У бундай деб ёзган эди:

«Ҳикмат ин аст гар бифаҳмад кас,
Ки дар ажсом чист кори нафас»¹

Маъноси: «Агар киши тушунса, ҳикмат жисмларда нафас (руҳ) ишининг қандайлигини билншдан иборатдир».

Бу масаланинг жуда мураккаб, қийин ва чигаллигини қайд қилган Бедил, уни ҳал этишга журъат қила олди. Бироқ, бу ўринда ҳам Бедил аллегория (истиҳора), метафора (истиора), суфийлик терминларини, мутакаллимлар қоидаларини кўп ишлатади. ҳолбуки, Бедил ҳақиқатда мутакаллимлар таълимоти билан баҳслашмоққа уринади.

Каломнинг, ислом схоластикасининг энг катта намоёндаларидан Ибн Арабий таълимотининг моҳиятини биз юқорида қисқача баён қилган эдик. Унинг нуқтаи назарича, ҳаммадан эввал идеялар олами, руҳлар олами, метафора, сўнгра эса нарсалар олами бордир.

Ибн Арабий Платон фалсафасига асосланиб, идеялар олами — ғайри жисмоний, абадий, ҳақиқий деб уқтиради, нарсалар дунёсини эса, ғайри ҳақиқий, ўткунчи деб таъкидлайди. Нрсалар, яъни сезги дунёсига унинг нафрат билан қараши шундан келиб чиқади. Ибн Арабий руҳлар оламини қуёшга ўхшатиб, уни Шарқ — жа бил қо деб атайди, нарсалар дунёсини эса Ғарбга ўхшатиб, уни жа бил со деб юритади. Қуёш Шарқдан Ғарбга нур сочганидай идеялар олаmidан руҳлар чиқиб нарсалар оламига, киши танига кирадилар. Бироқ, жисмда, киши танида худди зиндонда, қоронғи-зулматда, қамоқда сақланади; вақти билан руҳ таи-

¹ Бедил. Куллиёт. Ирфов..., 117-бет.

дан чиқиб ҳузур-ҳаловат кўрмоқ учун истиора (метафора) оламига яна қайтиши зарур.

Демак, Ибн Арабий нуқтаи назарича, идеялар олами билан нарсалар олами бир-биридан айрим ҳолда мавжуддирлар, идеялар олами эса, бирламчидир. Бу идеалистик-мистик таълимот исломнинг назарий асоси бўлиб қолди.

Мирза Бедилнинг хизмати шундаки, у шу идеалистик таълимотга қарши курашга киришди, оламнинг бирлиги ва абадийлигини ўзича исботлади; руҳнинг жисмга муносабати масаласини тўғри ҳал қилишга яқинлашди.

Бедил ҳаво тўғрисида. «Чор унсур», «Нукот», «Ирфон» асарларида Бедил ҳамма нарсаларнинг асоси (илдизи) ҳаво деб билди. Ҳаво тўғрисидаги таълимот Бедил фалсафий дунёқарашининг моясидир. Ҳаво тўғрисидаги бу таълимот унинг бошқа асарларида ҳам озми-кўпми ифодалаб ўтилган. Аммо, Бедил бу масалада ҳам кўпинча изчил фикр юритмади ва эҳтиётлик билан иш тутди.

Бедил «Чор унсур» китобида борлиқ нарсаларнинг энг биринчи негизи ҳаво деб ёзди, «Ирфон» да эса, ҳаво — барча мавжуд нарсаларни яратувчи («мужиду мавжуд»)² деб билди. Бедилнинг бу қоидаси Б. Спинозанинг яратувчи табиат (*natura naturans*) ҳақидаги таълимотини эсга туширади.

Бедилча, ҳаво мутлақ, абадий, ҳаракатчанг, ўзгарувчан, энгил, рангсиздир, у асосан юқори ва қуйи томон ҳаракат қилади. Ҳаво ўзида сув зарралари (буғ), ер зарралари (чанг), олов зарралари (ёруғлик, нур) ни сақлайди. Шу нарсаларнинг қўшилмаси воқеликдаги барча нарсаларни ҳосил қилади. Ҳавонинг ўзига хос икки хусусияти, яъни муҳаббат, ишқ ва рақиб — алам бор. Бу ўринда, афтидан, Анаксимен ва Эмпедокллар таълимоти таъсир этган бўлиши мумкин. Тўғри, Бедилда бу масалага оид бевосита фикрлар борлигини учратмадик, лекин унинг асарларида Аристотелнинг «Ҳикмат» китобига философнинг муносабатини характерлаб берувчи етарли материаллар бор.

Бедилнинг ҳаво тўғрисидаги таълимоти шуни кўрсатадики, у ҳавони реал моддий борлиқ деб тушунади. Булар Ф. Энгельснинг Анаксимен ҳақида айтган фикрларини беихтиёр ёдимизга туширишга мажбур этади:

«Милетлик Анаксимен ҳавони дастлабки нарса ва асосий элемент деб билади, унингча, ҳавонинг охири йўқдир (Цицерон, «De Natura Deorum», 1, 10). «Ундан ҳамма нарса келиб чиқади ва ҳамма нарса унга яна қайтиб киради (Плутарх,

² Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 104-бет.

«De platicis philosophorum» [Философларнинг фикрлари ҳақида], I, 3). Бу ҳолда ҳаво, $\alpha\eta\rho = \pi\nu\epsilon\delta\mu\alpha$ (нафас олиш, руҳ): «ҳаводан иборат бўлган жонимиз бизни тутиб тургандай, руҳ ($\pi\nu\epsilon\delta\mu\alpha$) ва ҳаво бутун жаҳонни тутиб туради; руҳ ва ҳаво бир нарсанигина билдиради» (Плутарх). Руҳ ва ҳаво умумий муҳит, деб қаралади»³.

Бедилнинг олам ҳаводан келиб чиққан деган қарashi содда ва юзакидир; бундан ташқари, бу фикрларга теологик либослар кийдирилган. Бедил ҳавони худолаштиради, ислом дини томонидан худога берилган ҳамма сифатларни ҳавога⁴ хос деб кўрсатади, ҳаво табиатидан нозик буғ («бухори латиф») — абсолют руҳ пайдо қилади.

Бедил мутлақ руҳ тўғрисида. Бедилча, мутлақ руҳ илоҳий ҳам эмас, жинсиз ҳам эмас, муъжизавий субстанция ҳам эмас, балки ҳаводан чиқадиган, яъни тупроқда пайдо бўлувчи, борлиқ нарсалар билан бевосита боғланган нозик буғ—бухори латифдир.

Бедил бу нозик буғни илоҳий руҳ («нафси раҳмон») ёки ҳамма нарсага таъсир қилувчи, сайёрий куч («сория»⁵) деб аташ мумкин дейди. Бу масалада у изчил фикр юритмайди ва эҳтиёткорлик қилади. Бедил мутакаллимларга бундай дея оларди: сизлар айтган илоҳий руҳни мен мутлақ руҳ деб атайман. Суфийларга эса у бундай жавоб қиларди: ҳамма нарсаларга таъсир қилувчи, сайёрий деб билган нарсаларингизни мен дунёнинг ҳамма ҳодисалари ва нарсаларида мавжуд бўлган нозик буғ деб атайман.

Бедил руҳлар тўғрисида. Бедилча, ҳаводан келиб чиққан нозик буғ — бухори латиф — тупроқда пайдо бўлади ва ғайри органик нарсаларда — табиий руҳ, ўсимлик дунёсида — наботот руҳи, ҳайвонот оламида — ҳайвоний руҳ ва кишида — инсон руҳи бўлиб, турли даража ва шаклларда кўринади. Демак, у табиатни руҳлантиради ва гилозоизм позициясида туради.

Бедил ғайри органик материядан органик материяга ва туйғусиз, фикр қилмайдиган материядан туйғу ва фикрлайдиган материяга ўтиш масаласини чалкаштиради. Аммо, унинг фикрининг моҳияти руҳни материядан, руҳни жисмдан ажратишга қарши қаратилган эди.

Бедил бундай деб ёзди:

«Гуфтуғуи арвоҳ ва мисоли беруни эътибороти жисмонн муҳмаласт ва гиру дори олами ажсом бе моддаи мисол ва

³ Ф. Энгельс. Табиат диалектикаси... 147-бет.

⁴ Бедил Куллиёт. Ирфон..., 104-бет.

⁵ Бедил. Куллиёт. Чор унсур..., 101-бет.

арвоҳ маътал. Жисмро каблаз осори пайдои дар ҳақиқати руҳ мухтафи фаҳмидан аст. Чун қайфияти кўза дар гил ва руҳро баъдаз нашъаи зуҳур дар ажзои жисм мунзави дидан, чун сурати ҳаёл дар дил»⁶.

Маъноси: «Жисмлардан ташқарида руҳлар олами ва истиора бор дейиш нотўғридир. Жисмлар оламини мисол ва руҳларсиз тушуниш ҳам тўғри эмасдир. Кўза кайфияти лойда бўлганидек, жисмларнинг келиб чиқишларида аввал руҳ ҳақиқатида яширин деб тушуниш керак. Ва ҳаёл суратлари мияда бўлганидек, руҳни келиб чиққанидан кейин жисмлар ичида кўриш лозим».

Бедил бу ўринда жисмларнинг бирламчи ва руҳларнинг иккиламчилигини равшан кўрсатмайди, балки маълум даражада эклектизм, дуализмга йўл қўяди. Бироқ, биринчидан, руҳлар олами моддий дунёдан ташқарида мавжуд бўлишини инкор қилади, иккинчидан, руҳни инсон юрагидаги, яъни миясидаги суратларга ўхшатади. Бедил ўзининг шу фикрини материя ва шаклнинг ўзаро муносабатларини таҳлил қилишда ҳам равшанроқ баён қилади:

«То ҳузури сувар ба жилва наёяд, маънии ҳаюло мавҳум ва то ниқоби сар накушояд, иборати сувар номафҳум. Ҳаюлоро дар жаҳон суварии ботин ашкол будан аст ва суратро дар мартабаи ҳаюло муаммое ҳоман кайфият кушудан. Агар ҳаюло ба бесурати мутассиф аст, сувар аз кужо межушад? Ва агар сурат аз либоси қудрат орист, ҳаюлоро ки мепушад?»⁷.

Маъноси: «Шаклларсиз материя маъноси кўринмайди. Материя пардани очмаса, шакллар ифодаланмайдилар. Материя шакллар жаҳонида яшириндир. Шакллар материяда имконият ҳолатидадирлар. Агарда материя шаклларсиз бўлса, шакллар қаёқдан келиб чиқадилар ва агар материя қудрат кийинидан яланғоч (ори) бўлса, шаклни ким кияди».

Шундай қилиб, Бедил материя ва шаклни бирликда олиб қарайди. Философ гул тупроққа, тупроқ ўз навбатида гулга материя бўлади, деб ёзди. Мирза Бедилнинг бу нуқтаи назари Аристотелнинг шакл ва материянинг бирлиги ва уларнинг бир-бирларига ўтиши тўғрисидаги таълимотини кўз ўнгимизда гавдалантиради. Аммо Бедилнинг қараши Аристотель таълимотидан фарқ қилади. Аристотель эса, шаклни актив бошланғич, материяни пассив ҳисоблаб, шаклларнинг шакли худо деб билди. Бедил ҳам мазмуннинг шаклга нисбатан устунлик ролини, шаклнинг мазмунга актив таъсири

⁶ Бедил. Куллиёт. Нукот..., 19-бет.

⁷ Бедил. Куллиёт. Нукот..., 19-бет.

тушунмади. Демак, у шакл билан материянинг диалектик характердаги бирлигини ҳар томонлама очиб бера олмади. Аммо, Бедилда биз қуйидагича мисраларни ҳам учратамиз:

«Аввалин модда, охирин сурат,
Нест маъни беруи ин сурат»⁸.

Маъноси: «Аввал материя, кейин шакл — сурат. Шу суратдан ташқари маъни йўқ, бўла олмайди».

Бедилча, материя ва шакл мавжуд бўлиб, улардан ташқари ҳеч нарса йўқдир. Лекин у бу фикрини кенгайтирмади.

Шундай қилиб, Бедил руҳ ва жисм тўғрисидаги масалани ўргана бориб, қуйидаги хулосага келди: 1) ҳаво — дунёни, борлиқни яратувчи биринчи асосдир; 2) ҳаводан мутлақ руҳ келиб чиқади; 3) мутлақ руҳ нозик буг (бухоро латиф) бўлиб, тупроқда пайдо бўлади; 4) руҳ материя учун шаклдир. Шакллар жисмлар билан чамбарчас боғланган. Бедил фикрининг энг муҳими шуки, у бир олам мавжуд деб иқроф этади, ва унда руҳ билан жисм материя билан шаклларнинг ўзаро маҳкам муносабати борлигини кўради.

Бедилнинг борлиқ дунёга қарашлари, содда, юзаки, изчил бўлмаса ҳам XVIII аср муҳитида Шарқда прогрессив, илғор қарашлар деб ҳисобланмоғи керак.

* * *

Бедилча, ҳаво тўрт элементдан иборат бўлганидек, унинг маҳсули бўлган мутлақ руҳ — бухори латиф ҳам табиий руҳ, наботот руҳи, ҳайвонот руҳи ва инсон руҳи асосларини ўзида сақлайди.

Бедил ноорганик табиатнинг вужудга келиши тўғрисида фикр юритиб айтган эдики, ҳавода ер заррачалари тобора кўпая бориб, музлаган ва қаттиқ заррачалар (бўлакчалар)га айланадилар, заррачаларнинг оғирлиги эса ўзларининг ҳаракатсиз бўлиб қолишларига сабаб бўлади⁹. Заррачаларда ҳаво яширин ҳолдадир, уларда сўзлаш, фикрлаш бўлмайди. Ана шу музлаган ҳолатида ноорганик табиатнинг умумий (тошлар) ва хусусий (металлар, минераллар) жисмлари пайдо бўла бошлайди.

Бедилча, ноорганик нарсалар оламида ҳодисалар икки хилдир: муҳаббат, ишқ ҳамда рақибланиш — («алам»). Муҳаббат бирлаштирувчидир, у бирликка олиб келади, рақиб-

⁸ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 18-бет.

⁹ Бедил: Куллиёт. Чор унсур... 101-бет (варақа четига ёзилган).

ланиш эса жисмларни бир-биридан ажратади. Бедил бу қоядани баъзи бир мисоллар билан кўрсатади:

«Чун таважжуҳи оҳан ба миқнотис, хоҳ онро жазаба ба миқнотис шуморанд, хоҳ эҳтирози оҳан ангорад»¹⁰.

Маъноси: «Масалан, темирнинг магнитга томон тортилиши. Бу ҳолни хоҳласалар магнитнинг жозибаси ёки темирнинг ҳаракати ҳисобласинлар».

Яна ёзади:

«Чун рами симоб аз оташ, хоҳ оташ аз худ дур меронад, хоҳ симоб, ки аз оташ ру мегардонад»¹¹.

Маъноси: «Масалан, симобнинг оловдан қочиши. Бунда хоҳ олов симобни ўзидан четлатсин, хоҳ симоб оловдан юз ўгирсин, фарқ қилмайди».

Муҳаббат ўз жозибаси билан жисмларнинг бўлақларини қўшилишга, рақибланиш, душманлик эса, ўзидан четлатиш йўли билан ажралишга сабаб бўлади. Демак, бу масалада Бедилнинг қараши машҳур материалист, қадимги олим Эмпедокл фикрига тўла мос келади.

Бедилнинг фикрича, жисмларнинг бир-бирига қўшилишлари натижасида янги жисмлар ҳосил бўлади, бу янги жисмларда умумийлик ва хусусийлик бўлади. Масалан, ҳар бир металлнинг (темир, мис, олмос, Бедилча, олмос ҳам металл) айрим хусусиятлари бўлиб, улар бир-бирларидан ўзларига хос белгилар билан ажралади. Бунда ҳар бир жисм бўлақчасида сезиш қобилияти борлиги кўринади. Бедил шундай мисол келтиради: пўлатни темир устига қўйилса, пўлат марварид даражасида акс этади, олмосни мис устига қўйилса, ўзининг юмшоқлигини сезиб, парчаланиб кетади. Шунинг натижасида Бедил ноорганик табиатда сезги бор, аммо у яширин ҳолдакир, деган хулосага келади.

Хусусийланиш, яъни и м т и ё з¹² (индивидуация) янада ривожланиб ва чуқурлашиб боргани сари, тупроқ бўлақчаларидаги намликнинг кучайиши натижасида ўсимлик дунёси вужудга келади, унда сезги, ҳис аломатлари янада тўлароқ кўрина бошлайди.

Ўсимлик дунёси турли-тумандир: унинг илдиэлари — кучларининг намойиши, мевалари эса олтин зарраларининг нишонидирлар. Ўсимликлар сезиш белгиларига эга бўлиб, сув ва ёруғликка интиладилар. Бедил ажойиб ўхшатишлар

¹⁰ Б е д и л, Куллиёт, Чор унсур... 101-бет (варақа четига ёзилган).

¹¹ Б е д и л, Куллиёт, Чор унсур... 101-бет (варақа четига ёзилган).

¹² И м т и ё з — Бедил термини. СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси Е. Э. Бертельс бизга уни индивидуация деб таржима қилиш тўғрисида маслаҳат берди; бу тушунча Бедилнинг фикрини янада аниқроқ ифода этади.

билан айтади: боғдами ёки чўлдами ўсимлик оловга эмас. сувга интилади; тошлар орқали, қалин деворлар орқали бўлса ҳам, ёруғлик томон ҳаракат қилади.

Бедил ўсимликда сезги борлиги ҳақида сўзлаб, қайд қилади:

«Дида боши, ки дар ҳавои шито,
Навниҳолон руста дар сахро
Шаб зи печидаги ниқоб кунанд,
Субҳидам ру ба офтоб кунанд.
Асари ин зуҳур бекамуқост,
Аз гули офтоб ҳам пайдост»¹³.

Маъноси: «Ҳаво салқин вақтда ўсимликларнинг саҳрода ўсганини кўрган бўлсанг, кеч улар ўраладилар, гўё ниқобланадилар. Эрталаб эса қуёшга боқадилар. Бу ҳолни камчиликсиз гули офтобпараст (кунга боқар) да ҳам кўриб бўлади».

Шу умумий белгилар (яъни сувга, ёруғликка интилиш) билан бирга, ўсимликларда хусусийланиш, фарқланиш (индивидуация, яъни имтиёз) деб аталган алоҳида белгилар ўсиб кучайиб боради, ўсимликлар дунёсининг жуда ҳам хилма-хил бўлиши шундандир.

Мирза Бедилнинг айтишича, ўсимликлар дунёсидаги фарқланиш, имтиёз натижасида ҳайвонлар ва инсонларнинг пайдо бўлишлари учун имконият туғилади. Бедил хурмо ўсимлигида ва «мардуми гиё»да ҳайвон ва инсон аъзоларига баъзи бир ўхшашликлар бор, дейди.

Бедил тушунтирадики, сув ва тупроқ заррачаларида ҳаво — буғ кўпайиб, ошиб кетса ҳайвонлар пайдо бўлади¹⁴. Бедил, ҳайвонлар танаси ва унинг аъзоларининг (юрак, мия, жигар, томирлар) вужудга келишини, қонларнинг ҳаракатини ва ҳоказоларни бирма-бир айтиб ўтади. Мия, юрак, жигар, томирлар — раислик қилувчи аъзолар («аъзои раиса») — дир, ҳайвонлар дунёси буларнинг ёрдами билан сезади, ҳис этади. Ҳайвонлар сезги органларига эга бўлиб фикрлаш қобилиятига эга эмас.

Мирза Бедил, дастлаб илонлар, чумолилар, пашшалар пайдо бўлганлар, сўнгра эса ёввойи ҳайвонлар ҳамда паррандалар пайдо бўлганлар деб тахмин қилди. Демак, унинг нуқтан назарича, дастлаб энг оддий, сўнгра эса мураккаб, олий типдаги ҳайвонлар вужудга келадилар. Афсуски, Бедил бу ажойиб фикрни тўла кенгайтирмайди.

Бедилча, ҳайвонларда хилма-хил ҳислар, яъни: ғазаб, сезиш, лаззатланиш ва ҳоказо ҳислар бор. Бу кучлар нормал

¹³ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 30-бет.

¹⁴ Бедил. Куллиёт. Чор унсур..., 102-бет.

даражада бирикканларидан кейин инсон, одам пайдо бўлади. Демак, Бедил инсоннинг келиб чиқишини ўсимликлар ҳамда ҳайвонлар дунёси туфайли деб тушутирди; одамни умумий қобилиятга эга бўлган мукаммалроқ зот деб ҳисоблайди.

Шундай фараз қилмоқ мумкинки, Бедил инсонни ҳайвонлар дунёсининг узоқ даврлар мобайнида юз берган ўзгариши ва ривожланишининг маҳсули эканлигини содда бўлсада, ҳар ҳолда тушуна олган. У, дастлаб айиқ ва маймулар, улардан кейин эса — одам пайдо бўлганлиги ҳақида ёзади¹⁵.

Дунённинг дастлабки асоси, негизи ҳаво — буғ эканлиги тўғрисида гапириб, Бедил ёзган эди:

«Баҳам овард хоку оташу об,
Қард шуки ба сурати одоб,
Жамъ то шуд жимод ном гирифт,
Раст эз онжо набот жом гирифт
Ба равони расиду ҳайвон шуд,
Ба суҳан лаб кушуду инсон шуд»¹⁶.

Маъноси: Ер, олов ва сувни бирга қўши, суратлантирди; ер, сув, олов қўшилишидан жамод — ғайри органик табиат бўлиб, ундай наботот келиб чиқди. Ўсимлиқнинг ривожини билан ҳайвон вужудга келди ҳам сузлашликка ўрганиб инсон пайдо бўлди.

Шу тариқа, Бедил ғайри органик табиат, ўсимлик ва ҳайвон дунёси ҳамда инсоннинг бир-бири билан чамбарчас алоқаси, муносабати тўғрисида гапиради.

Бедилнинг юқорида айтиб ўтилган фикрларидан шуни билиш мумкинки, у ҳаётнинг ер юзидан ўз-ўзидан келиб чиққанлиги тўғрисидаги назария позициясида турган; бироқ тўла равишда тушуварли сабабларга кўра, философ ҳаётнинг келиб чиқиши тўғрисидаги ҳозирги замон илмий гипотезасидан узоқда бўлган. Муҳими шуки, XVII асрнинг охири- XVIII асрнинг бошларида қолоқ, феодал Шарқ муҳитида яшаган Бедил мутакаллим ва суфийларнинг олам ҳамда ер юзидан ҳаётнинг келиб чиқиши тўғрисидаги диний-теологик қарашларини рад қилди ва ўша давр учун илғор бўлган идеялар томонида турди. Бундан ташқари, унинг таълимотида биз эволюционизм элементларини учратамиз.

Мирза Бедил ўзининг «Ирфон» поэмасида ҳаётнинг, ўсимликлар ва ҳайвонлар дунёси ҳамда инсоннинг келиб чиқиши тўғрисида гапириб ўтади. У ўсимликлар, ҳайвонлар ва инсоннинг бир-бирларига ўзаро қарамликлари тўғрисида ёзади, махсус қонуни, хусусийлигини, индивидуация (имтиёз).

¹⁵ Бедил Куллиёт. Ирфон., 113-бет.

¹⁶ Шу китоб, 29—30-бетлар.

қонуни бор дейди. Имтиёз қонуни натижасида ўсимлик дунёсида ҳам, ҳайвонот дунёсида ҳам ривожланиш бўлади ва янги нарса вужудга келади. Жуда ҳам ажойиб фикрлари ва жумбоқлари Бедилнинг феодал Шарқи муҳитида энциклопедик билимларга эга бўлганлигини кўрсатади.

Лекин, Мирза Бедил органик олам тўғрисида тўла эволюцион таълимот яратган эмас. Илмий текшириш олиб борган баъзи кишилар Бедил шундай таълимот яратган, деб исботлашга уринган эдилар. Ҳаётнинг келиб чиқиши ва ер юзида ўсимликлар, ҳайвонлар ва инсоннинг келиб чиқиши тўғрисида Бедилда тўла илмий таълимот бўлган эмас ва у вақтда бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

МИРЗА БЕДИЛНИНГ БИЛИШ НАЗАРИЯСИ

Мирза Бедил моддий дунёнинг абадийлигини ва унинг доимий ўзгариб туришини тан олди ва буни пантеистик йўл билан исбот этди, шу билан бирга, бу оламни инсон сезгиси ва билимининг манбаи деб билди. У, мутакаллимлар ва суфий-мистикларнинг билиш муъжизали характерга эга, деган таълимотини рад қилди. Тўғри, бу масалани тушинтиришда у теологик ва диний-спекулятив терминларни ҳамда қондаларни ишлатди. Аммо, Бедил таълимотининг моҳияти мутакаллимлар ва суфий-мистикларнинг ортодоксал фалсафасининг идеалистик ҳамда реакцион қарашларига тубдан қарама-қаршидир.

Мирза Бедил, фан — оламни текширадиган, ҳар бир нарса ҳақида билим беради, инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида қўлланма бўлиб хизмат қилади, дейди. У бундай дейди:

«То нагири зи илм хома бадаст,
Сурати ҳеч чиз натавон баст.
Ғайри илм он чи карданат, рақам
Нест жуз жаҳлу жаҳл жумла адам,
Илм ҳаржо кафили тадбир аст.
Ғолибият далели таъсир аст»¹.

Маъноси: «Бу мисраларда Бедил фан толибини рассомга ўхшатади ҳам фанни қаламга ташбеҳ қилади. Рассом қаламсиз ҳеч бир нарсанинг суратини чиза олмаганидек, илмсиз киши ҳам ҳеч бир нарсанинг суратини — ҳақиқатини била олмайди. Илмсиз билганларнинг нуқул жоҳилликдан иборатдир. Илм ҳар ерда тадбирнинг кафилидир, ғалаба таъсирининг далилидир».

Илмнинг аҳамиятини гапириб туриб, Бедил илм ҳар бир ишнинг далили бўлиши керак, деб кўрсатади ва унда илоҳийлик борлигини айтади. Бу ўринда философ яна схоластика ва дин тузоғига тушади.

Бедил фанни тарғиб қилиш билан бирга, энг аввал фалсафа, геометрия ва медицина билимларини кўзда тутди ҳам-

¹ Бедил. Қуллиёт. Ирфов..., 21-бет.

да бу билимларнинг эркин тараққий этишини истади. Фан дунёнинг ҳодисалари, нарсалари тўғрисида бизга ишончли билимлар беражгагига шубҳа қилмас эди, шунинг учун ҳам у инсон бахт-саодатини фанни ўрганишда деб биларди.

«Мағз шуд қашир агар ба жаҳл кашид,
Қашир мағз аст чун ба илм кашид.
Ҳарки шамъаш зи илм дар гирад
То абад доғи марг напзирад»².

Маъноси: «Жаҳолатликка берилса, дов айланур пўчоққа, ва аксинча, илм-маърифат ила пўчоқ айланур донга. Кимки фан соҳасида ёқар экан шъам, унинг номи яшар абадий».

Бедил, фанни эгаллашгина етмайди, деб ҳисоблайди ва илмни амалий иш, ҳаёт билан боғлашни талаб қилади, илм ҳаётда ўз натижасини кўрсатсин, дейди. У «бе амал, илм бори дил аст», яъни: амалий иш билан, тажриба билан боғланмаган илм — кишининг юрагига, ақлига фақат оғирлик юклаб туради, дейди.

Демак, Бедил ўз замонасининг маърифатпарвари сифатида илмий фикрларни ривожлантириш ва уларни турмушга татбиқ қилиш идеясини пропаганда қилди. Шу асосда у билиш назариясини яратди, ҳис, тушунча ва ақл масалаларида ўз нуқтан назарини баён қилди.

Философ, билишнинг биринчи босқичи ташқи моддий борлиқ таъсири билан ҳосил бўлувчи ҳислар, туйғулар билан боғлиқ эканлигини ёзди ва ҳидлаш (шома), кўриш (бинно), таъм туйғуси — маза (зоиқа), эшитиш (шунидани) ва тери сезиши — пайпаслаш (ломиса)нинг хизматларини бирма-бир сўзлаб берди.

Ана шу сезги органларига ташқи дунёнинг таъсири натижасида инсонда сезиш, ҳис бошланади, сўнгра эса тасаввур, фикр (хаёл) пайдо бўлади.

Бедилнинг фикрича, сезги, тасаввур ва фикрларнинг манбаи инсондан ташқари яшовчи объектдадир.

«Ғайре то дар назар муқобил нест,
Ҳеч касро шуур ҳосил нест»³.

Маъноси: «Назарда, кўз олдида бошқа нарса бўлмаса ҳеч кимда тасаввур ҳосил бўлмайди».

Демак, инсон тасаввур, ўйлаш, тушунча ҳосил қилмоғи учун, унинг олдида бирор бошқа нарса бўлмоғи лозим. Бу бошқа нарса-объект унинг билимининг манбаи ҳисобланади.

² Б е д и л. Куллиёт. Ирфон., 103-бет.

³ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон., 38-бет.

Бедилнинг ана шу нуқтаи назари Аристотелнинг сезги манбаи тўғрисидаги таълимотини ва шу таълимот тўғрисида В. И. Лениннинг айтганини эслатади. В. И. Ленин айтган эди: «Гапнинг туб маъноси «ташқарида» — инсондан ташқарида, ундан мустақил ҳолдадир. Бу — материализм»⁴.

Аристотель сингари, Мирза Бедил ҳам, сезги объекти инсондан ташқарида мавжудлигини ва у инсоннинг онгига боғлиқ эмаслигини иқдор қилди.

Бу материалистик концепцияни Бедил ўзининг «Чор ун-сур», «Ирфон», «Нукот» асарларида баён этди.

«Шома инжо ба ғайри бу нагузид,
Чашм агар дид, ғайри ранг надид.
Камулаб рехт бар шаробу ғизо,
Гуш накшуд жуз ба савту садо.
Ғайр аз ин он чи хаёл ори,
Бегумон зур бар муҳол ори.
Ташна ҳаржост об мехоҳад.
Масти ьур офтоб мехоҳад»⁵.

Маъноси: «Ҳидлаш исни, кўз рангин, ком ва лаб таомни, қулоқ товушни танлаб олади. Булардан бошқа ниманики хаёл-фикрда кўрмоқчи бўлсанг, беҳуда зур урган бўласан. Ҳар жойда чанқаган сувни, нурга муҳтож қуёшни хоҳлайди».

Бедил инсон билишини ташқи ҳис, сезги билан чегараламайди, балки ақлнинг хизматини, аҳамиятини кўрсатиб, ўз фикрини яна кенгайтиради. Бироқ, бу масалада ҳам Бедилда изчиллик бўлмайди ва суфий-теологик қондалар учрайди. У сезгидан фикрлашга ўтиш масаласини чалкаштиради. Бедил инсон томонидан табиатни билишнинг диалектик характери ни тушиниш даражасигача кўтарила олмайди. Маълумки, «Материядан онгга ўтишгина эмас, балки ҳислардан фикрлашга ўтиш ҳам диалектикдир»⁶. Биз, оламни билишда фикрлашнинг ролини тўғри тушиниш Бедилда бутунлай бўлмаган, деб ҳеч қачон айта олмаймиз, аксинча, фикрлашга қанчалик катта аҳамият берганлигини исботловчи унинг муҳим кўрсатмалари борлигини таъкидлаб ўтиш мумкин.

Бедилча, ҳислар орқали объектдан олинган сезгилар сеҳинда сақланиб, онг (ақл) ойнасида аниқланади.

Бедил ақлни, онгни худди ойнага, худди тоза доскага («*tabula rasa*»га) ўхшатади, унда ташқи ашёлар ўз изларини қолдирадilar, ўз суратларини, образларини ясайдилар, шу туфайли миямизда фикрлар туғилади.

⁴ В. И. Ленин, Фалсафа дафтарлари, М., 1936 й., 292-бет.

⁵ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 81-бет.

⁶ В. И. Ленин, Фалсафа дафтарлари, 289-бет.

Мирза Бедил араб фалсафасида кўтарилган жиддий ва чалкаштирилган муаммони, яъни Шарқ ва Ғарб — жабулқо ва жабулсо муаммосини ўз нуқтаи назари билан таҳлил қилди ва ечди.

Ибн Арабий руҳлар оламини Шарқ, нарсалар оламини, инсон танини эса Ғарб деб атаганини юқорида кўрсатиб ўтган эдик. Шарқдан, нур сингари, руҳ чиқиб Ғарбга, одам танига индиладар; киши вафотидан кейин руҳ Ғарбдан чиқиб, яна Шарққа қайтиши керак. Демак, Ибн Арабий бу муаммони идеалистик, мистик йўл билан ҳал қилгандир. Бедил масаланинг бу тахлитда қўйилишига норози. У айтади: «Қилки вузуҳи силки Бедил оина дар муқобил меғузарад»⁷.

Яъни: «Бу ҳақда Бедил қаламининг аниқлиги оина бўлади».

Бедил сезги — ҳис ва англаш оламнинг инъикоси деб тасвирлаб, билишни қуёшга ўхшатади. Мана шунга биноан у, фикрнинг икки хил томони, даражаси бор, дейди; биринчи жабулқо (Шарқ), иккинчисини жабулсо (Ғарб) деб атайди.

Бедилнинг фикрича, нарсалар олами билан бевосита боғланиш сабабли ҳосил бўлган фикр узлуксиз фикр, бир-бирига алоқадор фикр, яъни Ғарбдир.

Нарсалар олампдан олинган ва онда мустаҳкам ўрнашиб олган турли хил даража ва аниқликка эга бўлган ҳамда моддий дунё билан алоқасини бевосита узган фикр эса, қатъий ва ечилган фикр, яъни Шарқ деб аталади.

Қисқа қилиб айтганда, Бедилча, жабулсо сезиш процессини, фикр пайдо бўлишини, жабулқо эса — қатъий фикрни, қатъий, аниқ тушунчани билдиради.

Бу ўринда Бедил билишнинг ҳиссий ва рационал-фикрий моментларини бирликда олиб қарайди. Бу жуда муҳимдир. Философда билишнинг ҳиссий ва рационал моментларининг бирлиги масаласида жуда ажойиб мулоҳазалар бор:

«Мақсуд аз сайри гиребон, ба фикри таҳқиқи жуд афтодан аст, на аз саргарниҳои беҳисси дарди сари зону додан, ва муддаои тааммул ба куни маъни ворасидан на ғубори миҷгон бар фарқи биниш пошидан. Маънии тафаккур ғаври ашъё аст ва ҳақиқати ашъё ба қадри арази суvari чеҳракушо. Дар ин тамошокада ба фусуни хоб бар табиат набояд ғумошт ва ба фиреби тафаккур домани шухуд аз чанги фурсат набояд ғузошт»⁸.

Маъноси: «Еқага қараб термулиб ўтиришдан мақсад ҳис этмаслик ва тизза оғритишлик эмас, балки ўз фикринини

⁷ Бедил. Куллиёт. Чор унсур..., 105-бет.

⁸ Бедил. Куллиёт, Нуқот..., 17-бет.

таъқиқ этишдир. Муҳокамадан тилак — киприк чангларин билан кўришни — қоронғилатиш, ёпиш эмас, балки туб маънони англашдир. Тафаккурнинг маъноси ашёнинг — нарсанинг тубига — негизига этишдадир ҳамда ашё — нарсанинг ҳақиқати суратлар — шаклларда кўрсатишдир. Бу тамоша жойида (дунёда — И. М. Мўминов) хаёлий сўзлар билан уйқуни табиатга ҳукмрон қилмаслик керак (яъни табиатни ҳаракатсиз бир нарса деб билмаслик керак) ва тафаккур фриби билан борлиқ этаги фурсат чангалидан чиқазилмаслиги лозим».

Бу маслада Бедил суфий-мистикларни танқид қилади; улар олам воқелигини кузатишдан четланиб, ўз-ўзидан хаёлга чўмиш, тиз чўкиб ёқага термулиш билан шуғулландилар; Бедил уларга қарши ўлароқ, оламни кузатишни, нарсалар дунёси ҳақида мушоҳада юритишини талаб қилди.

Бедил яна фикрлашнинг моҳиятини инкор қилиб, фақат биргина мушоҳадага, ҳисга берилиб кетганларни танқид қилади. Кўзни чанг билан, яъни кузатиш билан ёпиб қўйиш керак эмас, деб таъкидлайди. Бундан Бедилнинг ҳис билан фикрни биргаликда қараб чиқишга ҳаракат қилганлиги кўринади.

Бундан ташқари, философ сезги, тасаввур, тушунча, ақл табиатда, оламда ўз манбаларига эгадир, деб аниқ ва равшан сўзлайди. Бироқ, Бедилча, ақлнинг бошқа манбалари ҳам бор; бу — онг қобилияти, ақл қобилиятидан иборатдир, ва инсоннинг ҳақиқий билими ақл ёрдами билангина мумкин дир.

Бедил ўз замонасининг шароитларига бўйин эгди, бу масалада мутакаллимларни танқид қилган бўлсада, лекин диний-теологик идеялар таъсиридан бутунлай холос бўла олмади.

Маълумки, руҳонийлар имонга эътиқодни биринчи ўринга, ақлни эса иккинчи ўринга қўядилар. Бедил бунга қарши ўлароқ, ақлни юксакликка кўтарди. У шундай ёзган эди:

«Имони беақл чун жавҳаре бе оинаи нақше аст мавҳум, ва ҳаёи беҳирад чун оби бечашма саробе маъдум»⁹.

Маъноси: «Ақлсиз имон худди ойнасиз жавҳардай асоссиз (мавҳуми) йўқ нақшдир, ва ақлсиз ҳаё худди манбаи бўлмаган сув каби маъдум — йўқликдир».

Мана шу фикрларга асосланиб, Бедил саҳийлик ва қарамни махтайти, бахиллик ва тубанликни танқид қилади. У қамтарлик, хаё ҳақида завқ билан ёзади, такаббурлик ва кибирликка нафрат билан қарайди. Бедил тарбия, ахлоқ

⁹ Бедил. Куллиёт. Чор унсур., 71-бет.

масалаларига доир жуда муҳим идеялар берди. Лекин у ўзининг шу фикрларини, масалан, «Ал-ҳаёю минал имон» яъни: «Ҳаё — имон белгиси» деган ҳадислар билан қувватлашга интилди.

Бедил яна давом этиб, ақл, ҳаё ва имоннинг келиб чиқиши илоҳийдир, дейди. Бу масалада у яна адашади, уни диний-идеалистик йўл билан тушунтиришга уринади ва билиш соҳасидаги ўзининг асосан материалистик қарашларидан очикдан-очик орқага қайтади. Аммо, ўз асарларининг бошқа бир жойида Бедил инсоннинг руҳий фаолияти унинг организмнинг соғлиғига ва унинг овқатланишига боғлиқ, деб аниқ кўрсатиб ўтади. Бедил бу идеяни қуйидагича ифодалади:

«Руҳи мутлақ ба арзи донишу фан,
Ноз дорад ҳамон ба қувати тан.
Қувати тан саломатин аъзоот,
Ки ҳаворо дар он тасарруфҳост,
Дар саломат агар футур афтад,
Қудраташ аз камол дур афтад»¹⁰.

Маъноси: «Тан қувватида руҳий мутлақ кўринади. Тан қуввати тан саломатлигидир. Унда ҳаво бор. Агар саломатликка зарар етса, руҳнинг қудрати ҳам, камоли ҳам зарарланади».

Кўрииб турибдики, Бедил фикрича, инсоннинг руҳий фаолияти инсон танининг соғлиғига боғлиқдир. Бедил бу масалани тўғри ечишга яқинлашсада, лекин бунга содда қарайди ва мулоҳазалари юзакидир.

Бедил нуқтаи назарича, инсонда уч хил куч бор: 1) жисмоний куч, 2) ақлий куч, 3) руҳий куч.

Бу ўринда ҳам Бедил турли хил спекулятив қондаларни ишлатади, албатта.

Шоирнинг тасаввур қилишича, жисмоний кучнинг далили инсоннинг ҳаракати, меҳнат қилишидир; ақлий қувватнинг шоҳиди — инсоннинг билим олиши; руҳий кучнинг белгиси — инсоннинг бир, якка-ёлғиз худони билишга уринишидир. Мана шу барча кучлар тан соғлиғига, нормал овқатланишга боғлиқдир.

Бедилнинг инсон кучини жисмоний ва руҳий қисмларга бўлиши аниқ эмас; бу кучлар тан соғлиғига, овқатланишга боғлиқ, деган фикр тўғри бўлсада, аммо юзаки, содда бир томонлама бўлиб, билиш назариясига фақат физиологик томондан яқинлашишдан иборатдир. Бедил инсоннинг руҳий фаолиятини тарихий ва социал ҳодиса сифатида қараб чиқ-

¹⁰ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 111-бет.

майди. Бироқ, шунга қарамасдан, Бедилнинг мазкур фикрининг моҳияти мистик суфийларга қарши, тарки-дунёчилик ва дарвишликка қарши қаратилгандир.

Исонинг жисмоний ва руҳий кучлари киши организмининг соғлиғига, соғлиқ эса — нормал овқатланишга боғлиқ, деб фикр баён қилган Бедил, бундай деб ёзди:

«...Нормал овқат ейилмаса, бу кучлар қувватсизланади, меҳнат қобилиятини йўқотади. Масалан, тарки-дунё қилганлар, мистиклар, гадоӣ руҳонийлар ўзларини азоб-уқубат чекишга бағишлайдилар, ўз таналарини мурдага айлантириб, бу дунёдаги ҳамма ноз-неъматлардан воз кечадилар, ана шулар натижасида уларнинг руҳлари сўнади, бундай кишиларнинг кўз олдидарида ҳар хил афсонавий нарсалар — парилар, жинлар гавдаланадилар, бунинг натижасида улар ақлдан озадилар, жинни бўлиб қоладилар, худди ёғи азайиб бориб бирдан ялт этиб сўнгра ўчиб қолувчи шаъм сингари ўчадилар»¹¹.

Бедил айтади: «Агар ҳуш аст бояд фаҳмид, ки ғайр аз ашъёи махсуси муайян, ҳарчи дар хаёл партавандозад, воҳимаи савдоест ва хилофи қондан офоқ, он чи дар назарҳо ташаккул ёбад, ғубори бинои».

Биз бу текстни «Нукот» китобидан кўчирдик, лекин китобда бу текстнинг баъзи хатолари бор. Масалан, «ваҳима» деган сўз ўрнига «ҳама» ёзилган, «офоқ», «ғубори бинои» каби сўзлар бутунлай йўқдир.

Бу хатолари мазкур текстни Бедилнинг «Рукоат» китобидаги бошқа текст билан солиштирганимизда аниқладик. Туғри, кейинги китобда ҳам ноаниқлик бор, лекин асосий маъно ҳар иккала текстда ҳам биттадир.

Юқорида кўчирилган парчанинг мазмуни қуйидагича: «Онгли одам шуни билиши керакки, фикрда муайян, белгили нарсаларнинг нурлари — акс-инъикосларидан бўлак кўринганларнинг ҳаммаси тентаклик оқибати ҳам борлиққа ва қондага хилоф ва тескаридир».

Мана шу йўл билан Бедил парилар, жин ва ҳоказоларга ишонишни инкор ва рад қилади. Маълумки, турли хил руҳларга, шайтонларга ва ҳоказоларга ишониш Бедил замонасида ва ундан кейин ҳам кенг ёйилган эди. Ислом ва унинг тарафдорлари халқни зулмат ва жаҳолатда сақлашга уриниб, бу хурофотларни жон-жаҳдлари билан жорий этиб келдилар. Бедил, ваҳдати-мавжуд идеяларига асосланиб, изчил бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда пари, жин ва ҳоказоларнинг мавжудлигига ишончни, эътиқод қўйишни танқид қилди.

¹¹ Бедил. Куллиёт. Нукот..., 4-бет.

«З-онъки норист халқи жину-пари,
Малак аз жинси унсур аст бари
Нориён чуи ба нур муттасиланд,
Малакути чаҳони обу-гиланд.
Малакут он ки дар назар нояд,
Чеҳра жуз дар хаёл накшоёд»¹².

Маъноси: «Оловдан иборат жин, парилар халқи, малика — фаришталар ғайри чин унсурдандирлар. Муттасил нурлардан мураккаб бўлгани каби фаришталар ҳам жаҳоннинг гули, сувидирлар. Фаришталар кўз олдида эмас, балки хаёлдагина чеҳраланиб кўринадилар».

Бедил жин, фаришталар қўрқиш ва ҳаёл маҳсулидир, ундан бошқа эмас, деб янада аниқроқ фикр баён қилади. Шундан билинадики, Бедил Шарқда жуда кенг тарқалган пари, жин, фаришталар ва ҳоказолар тўғрисидаги мистик идеяларни инкор этган.

Уз-ўзидан маълумки, Мирза Бедил жинлар, фаришталар ва умуман динга ишонишнинг социал негизларини очиб бермади ва очиб бера олмас ҳам эди, шунинг учун ҳам унинг динни танқид қилиши содда ва маърифат тарқатиш характерида эди. Бедил, Алишер Навоий каби, рационалист эди. У ҳақиқий билиш — ақл, тафаккур йўли билан ҳосил бўлади, деди.

Мирзанинг инсон тафаккурининг қудратига қаттиқ ишониши, масалан, унинг қуйидаги мисраъларида ифодаланган:

«Маънии тафаккур ғаври ашъёст»¹³.

Маъноси: «Тафаккурнинг маъноси ашёнинг тубига етишдадир».

«Тафаккур маънии асрор фаҳмид,
Тааммул пушту руи кор фаҳмид»¹⁴.

Маъноси: «Тафаккур сирларнинг маъносини тушинди, ўйлов-муҳожама ишнинг бошланиши ва натижасини англади».

Ва яна:

«Қас надид он чй ақл нанамояд,
Баста аст он ки ақл накшоёд»¹⁵.

Маъноси: «Ақл кўрсатмагани киши кўрмади. Ақл очмаган одамга иширин бўлиб қолди».

Бедилнинг бу ҳикматли сўзлари Алишер Навоийнинг инсон ақлининг қудратини тўғрисидаги чуқур маъноли идеясини беихтиёр эслатади:

¹² Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 31-бет.

¹³ Б е д и л. Куллиёт. Нукот..., 4-бет.

¹⁴ Б е д и л. Куллиёт. Тилисми ҳайрат..., 34-бет.

¹⁵ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 162-бет.

«Деди: ҳар ишқи қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод»¹⁷.

Шундай қилиб, Мирза Бедил пантеизм — вахдати-мавжуд позициясида маҳкам туриб, ўзининг билиш назарияси асосларини баён қилди. У, моддий дунё инсон билишининг манбан эканлигини, фикрлаш эса, мавжуд, конкрет нарсаларнинг инъикосидан иборатлигини иқдор қилди ва пантеистик йўл билан исботлади. Бедилча, инсоннинг руҳий фаолияти инсон танининг соғлигига, инсон соғлиғи эса, нормал овқатланишга боғлиқдир.

Бедилнинг бу барча содда, бир томонлама, аммо материалистик қондалари, фикрлари суфий-теологик шаклларда ифодаланди ва ҳозиргача фан соҳасида маълум бўлмай келди. Мирза Бедил билиш процессларини ҳақиқий илмий асосда англаш, тушуниш даражасигача етмаган бўлсада, лекин феодал Ҳиндистон муҳитида, мусулмон фанатик руҳонийларининг чексиз диктатураси вақтида у инсон тафаккурини қуйлай олди ва билимларнинг барча тармоқларини эркин тараққий қилдириш учун кураша билди.

¹⁷ А. Навоий. Хамса, литогр. нашри. Тошкент, 1901 йил, 184-бет.

ТАҚДИР ВА ТАНОСУХ НАЗАРИЯЛАРИНИНГ БЕДИЛ ТОМОНИДАН ТАНҚИД ҚИЛИНИШИ

Эркинлик ва зарурият масаласи Шарқ фалсафасида муҳим аҳамиятга эга эди.

Мутакаллимлар ёки ашаритлар шахс эрки ва табиатдаги объектив заруриятни, қонуниятларни тамоман рад қилдилар. Улар инсоннинг барча ҳаракатларини, ҳатто одамнинг тепиниб-қоқиниб кетишини ҳам худонинг иродаси, худо амри, тақдирдан, деб тушинтирдилар. Ашаритларнинг таълимотича, «...худонинг иродаси фақат оламни яратиб қолмасдан, балки бутун ҳодисаларга тўхтовсиз ҳам бевосита таъсир қилади. Ҳар қандай бир воқеа худонинг алоҳида амри билан бўлади»¹.

Ашарит-мутакаллимларнинг тақдир тўғрисидаги бу таълимоти Ҳиндистон, Афғонистон, Ўрта Осиё ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида кенг тарқалди. «Тақдирдан қочиб бўлмайди», «Тақдирдаги бўлади», «Пешонангга нимаики ёзилган бўлса, шуни кўрасан» каби тушунчалар кўп асрлар давомида руҳонийлар томонидан тарғиб қилиниб, кишилар онгига сингдирилди. Маълумки, бу таълимот инсонни ҳар қандай ғайрат ва активликдан маҳрум қилади, диндорларни руҳонийларга итоатли қул қилиб боғлаб берди. Тақдир (таваккал) назарияси ҳамма вақт золимлар манфаати учун хизмат қилди.

Фалсафада тақдир назарияси тўғрисида кучли курашлар бўлиб ўтди.

Қуръон тарафдорлари ислом динининг ҳукмронлигини мустаҳкамлаш мақсадида тақдир назарияси тўғрисидаги таълимотга тузатишлар киритмоқчи бўлдилар. Шуни айтиш керакки, агар тақдир тўғрисидаги ақидаларга изчил эътиқод қўйилса, қуйидагича ўзига хос хулосага келиш мумкин: агар инсон ўз ҳатти-ҳаракати билан эркин бўлмаса, демак, у ёмон феъли атвори учун ўзи эмас, балки худо айбдор. Ғаззоли, дин учун ноқулай бўлган ана шу «қол»ни тузатиш ва ҳас-пўслаш

¹ Историја философии., I т., 438-бет.

нятида иш олиб борди. Ғаззоли, Августин каби, худо бировларни роҳатда, бошқаларни азобда турмуш ўтказишга азалдан маҳкум этган, кишилар ундан қочиб қутила олмайдилар, улар худо амрини бажо келтиришлари зарур, шайтон йўлларига кирмасликлари керак, дейди. Шундай қилган инсон ўз ҳаракатида эркиндир. Ғаззоли «Қимён саодат» асариде апа шундай деб ёзади.

Машҳур шоир Ж. Румий ҳам тақдир таълимотини тузатиш мақсадида ўзига хос йўл билан кураш олиб борди. У ҳам, Ғаззоли каби, тақдир назариясига идеализм позициясида туриб яқинлашади. Демак, бу философлар тақдир таълимотини ўнгдан туриб танқид қилганлар.

Фан, фалсафа ва адабиётнинг тараққийпарвар намоёндалари, эркин фикр юритувчилар, мутазилачилар, перипатетларнинг ҳар бири ўзича — инсон иродасининг эркинлигини исботладилар ва одамлар фаолиятининг фойдали бўлиши учун курашдилар. Масалан, машҳур прогрессив араб мутафаккири Ал Қинди (IX аср), буюк Ибн Сино (XI аср) тақдир таълимотини танқид қилиб, инсон иродасининг эркинлиги тўғрисидаги ўз қарашларини исботлади.

Мирза Бедил бой тарихий-фалсафий материалларни, турмуш тажрибаларини ўрганиш асосида тақдир назариясини Шарқ фалсафаси доирасида сўлдан туриб анча ўткурроқ танқид қилди. У заруриятни эътироф этди, эркинлик тўғрисидаги ўз таълимотини исботлади, шу фикрларини борлиқ ҳаётдан олинган мисоллар билан мустаҳкамлашга уринди. Бироқ, Бедил ўз замонасига тан бериб, заруриятни коинотнинг қонуниятларини худо иродасининг шуъаланиши деб ҳам билди. У шундай деб ёзди:

«Яъне эҳтизоли одам ва ҳайвонто ҳаракоти заррот имкони табиист. Машъари асрои иродати авло, ки ихтиёри ҳеч якеаз ин афрод басттар афшод забти ахфои он барнамеояд ва бе инқитои силсила қудрати ҳамаро дар пеши худ мухтор дори намояд»².

Маъноси: «Одам ва ҳайвонларнинг қимирлашларидан то зарраларнинг ҳаракатигача ҳаммаси табиий ҳодисалардирларки, оллоҳ иродасининг сирларига ишорадир, буларнинг ҳеч бирининг эҳтиёри у сирларнинг устини ёпа олмайди ва маҳфийлик ҳолатида тута олмайди. Бу қудрат занжирининг доимийлиги ҳар бир киши ва нарсани ўз олдида мухтор (эрк эгаси) кўрсатади».

Мирза Бедил объектив заруриятни ҳамда борлиқ дунё қонунийлигини иқрор қилади, ғайри органик ва органик та-

² Бедил. Куллиёт. Чор уясур... 100-бет.

биатда, усимликлар ва ҳайвонлар оламининг барча қисмларида ҳамда инсон ҳаракатида заруриятнинг мавжудлигини баён қилади. Бироқ, Бедил бу масалада, маълум даражада, мутакаллимлар ва суфийлар идеясининг тузоғига тушиб қолади, чунки табиат зарурияти ва қонуниятини худо иродаси сирларини изҳор қилувчи, деб ҳам тасаввур қилади.

Бедил табиат зарурияти ва унинг қонуниятлари тўғрисидаги ўз фикрларини мисоллар билан намойиш қилади ва бу ҳақда жуда қимматли фикрлар баён қилади. У ёзади:

«...Маълум бўлсинки, жисм-нарсалар таркибида заррачалар (қисмлар) ўзгариб туради, натижада янги нарсалар келиб чиқади, бу ҳайратга солувчи сирли ҳодиса зарурият ҳукми билан бўлади, бу зарурият нарсаларнинг ўзида ва уларнинг ўзаро муносабатларида мавжуддир. Масалан, ёғ, пилик ва олов бирлашиб, зарурият ҳукми билан ёруғлик беради. Узоқ вақт яшаш ва овқатланиш натижасида ҳайвонлар қорнида тошчалар тўпланади, бу ҳам эҳтиёрсиз, зарурият орқасидандир. Бугланиш туфайли ёмғур ёғади ва ҳоказолар»³

Юқорида зикр қилинган сўзларда Бедил оригинал ва ажойиб идеялар баён қилади. Бедилнинг фикрича, зарурият табиатнинг ўзидан, жисмларнинг ўзаро боғланишларидан келиб чиқади. Бедил янги нарсалар ва ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабабларини нарса булакчалари — заррачаларнинг бир-бирларига қўшилишларидан деб тушинтиради. Философнинг бу фикри шунинг учун ҳам қимматлидирки, у ўзининг шу фикрини XVIII асрнинг бошида мусулмон Шарқда феодализм, ислом дини мутлақ ҳукмрон бўлган бир шароитда шакллантириб баён қилди.

Мирза Бедил инсоннинг табиат заруриятига итоат этишини равшан ва аниқ сўзлайди. Ўз фикрининг тўғрилигини исботлаш учун у қуйидаги мисолларга мурожаат қилади: «Агар борлиқни тартибга солишга инсон эркин, яъни мухтор бўлса эди, ўзига нуқул фойдалиларни қабул этиб, зарарлиларни рад қилар эди, ўзини касалдан сақлар эди ҳам саломатлигини ўлим ва ҳалокат чангалидан қутқарар эди»⁴.

Мирза Бедил зарурият билан тасодифнинг ўзаро муносабатлари юзасидан ҳам фикр беради, лекин у тасодифнинг объектив характердалигини инкор этди.

Бедил, қадимги Юнонистонда ўтган машҳур материалист Демокрит сингари, тасодифнинг объектив характердалигини, табиат ва жамият тараққиётида зарурият билан тасодиф-

³ Бедил. Куллиёт. Чор унсур..., 100-бет.

⁴ Бедил. Куллиёт. Чор унсур..., 100-бет.

нинг диалектик бирлигини тушинмади ва тушина олмас ҳам эди.

«Авлиёлар» қила оладиган муъжизалар ҳақидаги афсоналар Шарқда энг кўп тарқалган бўлиб, Бедил ўз асарларида бу афсоналарга қарши курашди, у зарурият борлигини иқроор қилиш тушинчасини ҳамда тасодифнинг объектив характердалигини инкор қилиш тушунчасини ўзининг авлиёларга қарши олиб борган кураши билан боғлади. Философ инсонни «авлиёлар» ваҳмидан озод этмоқчи бўлади. Ҳумо, бойқуш тўғрисидаги ҳикояларни сўзлаб, улар мисолида тасодифга ишонмасликни тарғиб қилади.

Шарқ халқларининг эътиқод қўйишларича, Ҳумо қуши инсонга иқбол ва давлат келтирар, кимгаки Ҳумо қуши соя солса шоҳ бўлур, бойқуш эса, аксинча, офат ва бахтсизлик келтирар эмиш. Бойқушда кўрқинчли ва сирли кучлар бор эмиш. Мирза Бедил бу мистик афсоналарни борлиққа, воқеликка қарама-қарши тасодифий ҳол, деб рад қилади, у фақат табиат заруриятини иқроор қилади.

Бедил табиат зарурияти тўғрисида гапириб, инсон ўз ҳатти-ҳаракатида маълум даражада эркиндир, деб фикр баён қилади. Тўғри, Бедил эркинликни заруриятни билиш даражасида англай олмайди. Маълум ҳолларда инсон иродасининг эркинлиги ҳақида ўз нуқтаи назарининг тўғрилигини исботлаб, Бедил қўйидаги мисолни келтиради:

«Бир ҳасиснинг боғи бор эди. У олмазор эди. Бир вақт шу олмазор боққа бир қарға кўнди, бир олмани олиб осмонга учди. Буни ҳасис боғбон кўриб қолди ва қарғага қараб, қарға учган томонга чопди ва югуришидан натижа чиқмагач, ўзини қудуққа ташлаб ҳалок бўлди»⁵.

Бу ҳикоядан Бедил қўйидаги хулосани чиқаради: Хоҳ мотам, хоҳ шодлик сот, ўз ишининг чорасини ўзинг кўришининг керак, ўз касалингга марҳамингни ўзинг сарф этишининг лозим.

Мирза Бедил табиат қонуниятларини тушинтириб, заррачалар ҳаракатидан тортиб то ҳайвон ва инсон юришларигача табиийдир, ҳамма нарса зарурият қонунига бўйсундирилгандир, дейди. Буроқ, унинг фикрича, шу зарурият билан бир қаторда имконият ҳам мавжуддир, ҳар бир кишининг эркинлиги мавжуд имкониятдан келиб чиқади. Масалан, одамнинг нафас олиши, озикланиши ва ҳоказолар заруриятдир, бундан киши қочиб қутила олмайди, шунингдек кишининг ўлими ҳам муқаррардир. Бу ҳолларда зарурият мавжуддир. Бироқ, шу билан бирга, инсон, масалан, қудуққа йиқилишдек касофат-

⁵ Бедил. Куллиёт. Ирфон., 52-бет.

дан холос бўла олиши мумкин. Бу ҳолда киши эркинлиги учун имконият бор. Бедилча, ўз ҳаётини яхшилаш учун инсонда имконият мавжуддир. Бу имконият, унинг нуқтаи назарича, кишининг ҳавсаласи, ҳаракатчан бўлишида, билим ўрганиши ва меҳнат қилишидадир⁶.

Мирза Бедил юқорида айтиб ўтилган фалсафий фикрларга асосланиб, тақдир ақидаларига қарши курашди. У тақдирга ишониш — давгасалик ва ишёқмаслик оқибатидир, деб билди.

Бедил меҳнат қилмасдан ҳақ олишга уринишни ҳаёсизлик ва тубанлик деб атади.

«Қор нокарда музд хоستانат,
Дорад аз инфюл костанат,
Эй ба тадбири жусту-жу ори,
Инфиоласт музди бекори
Қоҳилиро куни таввакул ном,
Инат гүмроҳин тасавури хом»⁷.

Маъноси: «Иш қилмасдан мукофот исташ уятсизликдир. Эй тадбир иши излашга, исташга эринган! Бекордан-бекор тортиқ хоҳлаш уятдир. Давгасаликни таваккал деб атаб хом тасаввур қилибсан»

Таваккалга ишонувчи кишига қарата Бедил ёзган эди:

«Дар таввакул чи обру диди,
Жуз фусурдан дигар чи фаҳмиди»⁸.

Маъноси: «Таввакул билан чулганиб, қандай шарафга сазовор бўлдинг. Сен ялқовликдан бошқа нимани тушундинг?».

Бу фикр нақадар аччиқ ва ўткир бўлса-да, аммо юзакидир. Бедил айтган эди:

«Серҳаракатликка ишонасанми, ёки тасодифга ишонасанми бундан қатъий назар, ҳамма нарсани ҳаракат олампидан ол»⁹.

Демак, инсоннинг ҳаракати, тиришиши, Бедилча, унинг ҳаётида ҳал қилувчи фактордир.

У бир неча мисоллар воситаси билан равшан фикрлар баён қилиб айтадики, бирор ҳунарни эгаллаш, кўзлаган мақсад сари интилиш — инсон турмушининг энг муҳим шартидир. Шу билан бир вақтда инсон сабрли бўлиши ҳам керак, дейди:

«Сабр ҳам карди орамидан ку?
Бо ҳаво ях нафас кашидан ку.

⁶ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 52-бет.

⁷ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 54-бет.

⁸ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 48-бет.

⁹ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 43-бет.

Сабру кушиш ҳамон талабгорианд
Гавҳару баҳр ҳар ду даркорианд»¹⁰.

Мазъноси: «Сабр қилдинг — дам ҳам олдинг, ҳавода нафас торт-
динг. Сабр ва тиришиш денгиз ва гавҳар сивигари ҳар иккаладен ҳам
керакдир».

Мирза Бедил инсоннинг ақлга мос келмайдиган ва мақ-
садсиз ҳатти-ҳаракатини қоралаб, бундай мисол келтиради:
Бир ақли паст киши бор эди. У тупроқ ва тошларни юқорига
— ҳавога қараб отарди. Ундан «Сен нима қилмоқчисан?»
деб сўрасалар, «Мен бор осмондан бошқа яна бир осмон
ясамоқчиман» деб жавоб берипти.

Философ шу ҳикояси билан ақлга мос келмайдиган ва
ҳаёт учун фойдасиз ҳаракат ва итилишларни тентаклик бир-
ҳол деб кўрсатади, у инсон ҳаракати мақсадга мувофиқ бўл-
син, дейди.

Бедил ёзади:

«...Бир бой бор эди. У бойлигини ҳар хил маншӣй кеча-
лар, базмлар уюштиришга исроф қилар эди. Охирда у ҳеч
бир нарсасиз қолди. Бой бирор касбни ҳам билмас эди. Бой
на темирчиликни, на тўқимачиликни, на поивойликни биларди.
Натижада бой уй-жойсиз, оёқяланг тиланчига айланди, хор
бўлди»¹¹.

Бедил шундан хулоса чиқариб, ҳатто бой одам ҳам бир-
рор касбни эгаллаб олиши керак, дейди. Шу муносабат бил-
ан философ ҳунар ўрганишининг аҳамиятини ўхшатишлар
билан тасвирлайди:

«Бе нами об, реша нол шавад,
Садафи бегавҳар сафол шавад»¹².

Мазъноси: «Намсизликдан илдиэлар қурийдилар, гавҳарсиз садаф-
сафол бўлур».

Бедил фикрича, ҳунар, касб эгаллашлик инсон учун ўсим-
ликка сув каби зарурдир.

Шоир-философ деҳқончиликни жуда юксак баҳолайди ва
деҳқонларга ризқ берувчи деб ҳурмат ва эҳтиром билан
қарайди. «Меҳнат қилиб тер тукишдан раҳмат булути бўлиб
тупроққа ёққил»¹³.

Мирза Бедил ҳунарни, темирчи, тўқувчи ва ҳоказоларнинг
меҳнатини мадҳлайди. У фан, фалсафаңи кўкларга кўтариб

¹⁰ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 55-бет.

¹¹ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 49-бет.

¹² Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 49-бет.

¹³ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 49-бет.

сўзлайди. Мирза кишилар «хунармаччиликни, билимни эгаллашлари, ғайрат билан ишлашлари керак»¹⁴, деб айтади.

«Е китоби ҳисоб кун такрор!
Нақди маҳзе зи жайби сави барор!
Насақи гирудори олам бош!
Жавҳари ифтиҳори одам бош!
Жунбиши дар банони қудрати реш!
Аз наистони сунъ шурангез!
То сарири қалам лиҳад овоз
Аз пари тонрон гулшани роз.
Сафҳаеро сафон оина кун!
Ҳусни хатти дар он муон — на кун!
Ҳайрати наҳшиёни дашт қадам,
Сайр дорад ба ломгоҳи рақам,
Сунъи котиб ба рағми табъи фузул,
Шугли хосест гар шави мангул,
Чун бар ин шева остии моли,
Сари афлок бар замни моли.
Ҳарчи аз нақши кайф кам ёби,
Гарди аз кучаи қалам ёби,
Он чи дорад жаҳони зулмату нур,
Гирад аз лавҳи қудрати ту зуҳур.
Лафзрезню маъни ангори,
Пардабандию жилва бишморӣ,
Ғайб дар сафҳаат шуҳуд шавад,
Адам аз хомаат вужуд шавад,
Соҳиби лавҳу алқалам боши,
Беҳ, ки афсурда чун рақам боши.
Е бадаст ор хомаи наққош!
Сурати маънии мусаввар бош!
Ба тааммул чамантарози кун
Бо ҳужуми хаёл бозӣ кун!
Дил агар бар сабили огоҳист
Килки мавҳум далели огоҳист,
Фикр бояд чу килки мӯ борик,
То ба кунҳи сувар шавад наздик»¹⁵.

Маъноси: «Еки ҳисоб-китоби такрорлаб ўрган ёки нақдни — пулни тиршиш чунтагидан ол, олам ишларида тартибли бўл, одам фахрининг жавҳари бўл, қудрат бармоғини ҳаракатга келтир, санъат қамишзоридан дунёга шов-шув сол. Сенинг қаламинининг ғажирлаши сирлар гулистони қушнинг паридан овоз берсин, қоғоз тозалиги ойнадан ярқираб турсин, у тоза қоғозда гўзал хатни намоиш қилдир. Қадим даштининг ваҳшийлари (яъни маъниллар) рақам (хат) тузоғи қурилган жойда кезади, котиблик санъати аҳмоқ одамларининг фикрига зиддир. Котиблик маҳсус ишларки, у билан машғул бўлсанг арзийди. Агар бу касбга энгингни суркасанг, осмон бошини ерга суркайсан. Дунёда ҳар қандай сои ва сифатларнинг нақшини топсанг, улар қалам кўчасининг чангги-гарди-дирлар. Еруғ ва қоронғи дунёнинг ҳар бир нарсаси сенинг қудрат лавҳангдан намоён бўлади. Лафз тўқасан, сўзлайсан — унинг маънини биласан, парда боғлайсан, унда жилваларни санайсан (яъни зеҳнда кўл маъни ва мазмуиларни йиғиб тўплаб, ундан ёзган сўзларингни оласан).

¹⁴ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 52-бет.

¹⁵ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 52-бет.

Сев ёзган байтларда ғойиблар ҳозир бўлади, сенинг қаламингдан пўк нарса бор бўлади. Лавҳ — қалам эгаси бўлиш рақамдек жонсиз ўлтиришдан — бекорликдан яхшидир. Еки наққош қаламини қўлга ол — рассом бўл, суратланган маънининг ўзи бўл, фикрга чўмиб, чаманлар яса, хаёл ҳужумлари билан ўйна. Агар кўнгил огоҳлик йўлида бўлса, қил қалам ҳам огоҳлик йўлбошчиси бўлади. Фикрнинг қили қалам синари нозик бўлиши керакки, чизган суратларнинг ҳақиқатига яқинлаша олсин».

Бу сураларда Мирза Бедил инсонни ғайратчан бўлишга, меҳнат қилишга чақиради: у, инсон деҳқончилик ёки ҳунармандчилик билан, математика ёки каллиграф санъати билан шуғуллансин дейди, у одамга ё санъаткор котиб, ё ақли ўткир шоир, ё нозик рассом, ё ажойиб наққош, ё зўр олим бўл, деб истак билдиради. Шоир «Илм — инсоният гавҳаридир»¹⁶ деб ёзади.

Инсон меҳнатсевар, софдил, тараддудли ва тиришқоқ бўлиши керак. Мирза Бедил бу идеяларни «Комди ва Модан» достонида равшан ва ўхшатишлар билан тўла ифодалади.

Модан ва Комдиларни ўлик ҳолатида кўриб, ғолиб шоҳ ўзини ҳалок қилмоқчи бўлади, олимлар эса шоҳга куйидаги сўзлар билан мурожаат этадилар.

«Муҳлате то ба хизмати тadbир,
Бар наёнм масдари тақсир,
Дар ҳақиқат намурдаанд инҳо,
Пахлуи сакта хурдаанд инҳо.
Нарсондаст аз қасиру қалил,
Маразе дар қувояшон таҳлил
Шоҳ, агар бар бисот фармон аст,
Чора душвор нест осон аст»¹⁷.

Маъноси: «Тadbир хизматини ўташга муҳлат бер, ҳақиқатда улар ўлган эмаслар, балки ҳушсиз бўлганлар, аммо касаллик уларнинг ҳаёт қуванчинин тарқатган эмас. Шоҳ агар фармон берса, чора йўллари қийин бўлмасдан осондир».

Шоҳ фармон берди, олимлар чора излаб, тadbирлар кўрдилар.

«Пас ба фармони шоҳи ғайраткеш,
Чаражушид гирва хайрандеш.
Ҳикмати том аз иттифоқи дод,
Узвҳошон ба ҳам муониқа дод.
Танг оғуш тар зи жону жасад
Ефт таркиб аз иттиҳоду мадад,
Баҳри ороми он ду пайкари ноз,
Фарши гармоба паши бистари ноз.
Соате чанд ногузашта ба ҳам,
Ҳасти омад ба тавфашон зи адам.

¹⁶ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 42-бет.

¹⁷ Бедил. Куллиёт, Ирфон..., 133—134-бетлар.

Гармин дил шуд объёри нафас,
Мавж эдарешан баҳори нафас,
Мурда буданд, лек шарму вафо,
Арақ овард бар жабини бақо,
Он арақ шуд гулоби дилжушн
Чашм во кард хоби беҳуши»¹⁸.

Маъноси: «Ғайратлик шоҳ фармон берди. Олимлар чора изладилар. Ҳикмат — физика унсурларни бирлаштирди. Улар Комди ва Моданларни қучоқлаштириб, уларни жон билан жасадни бирлашганидек бирлаштириб, уларни ҳаммомга тинч ётқиздилар. Бир неча соатлар ўтгач, уларга борлиқ йўқлиқдан келди, ҳуссиялик битиб, кўзларини очдилар».

Демак, Бедил нуқтан назарича, чора ва тадбирлар учун тиришиш, ҳикматга амал этиб, ақл билан тадбирлар кўриш ҳатто инсонга ҳаёт бағишлайди. Бу — шоир-филосфнинг ажойиб ва қимматбаҳо фикридир.

Инсонни ғайрат қилиш, илм олиш, меҳнат қилиш ва яхши турмуш кечиришга даъват қилган Бедилнинг ғоялари тақдир таълимотига кучли зарба етказди. Ҳиндистон ва Ўрта Осиёда прогрессив тафаккурнинг ривожланишида Бедил таълимотининг тарихий хизмати, хусусан, мана шулар билан ифодаланади.

Бедил томонидан тақдир таълимотини танқид қилинишининг аҳамияти шундан иборатки, ҳозирги вақтда эски, реакцион, консерватив ғоялар ва бидъат-хурофотларга қарши курашда биз ундан фойдалана олишимиз мумкин.

Бироқ, Бедил тақдирга ишонининг социал-иқтисодий, тарихий ва гносеологик сабабларини тушунмади ва тушуна олмас ҳам эди. Эксплуататорлик жамияти муҳитида тақдирга эътиқод қўйиш кенг меҳнаткашлар оммасини эзиш қуроли эканлигини Бедил англамади ва англаши мумкин ҳам эмас эди. Бу Бедил айби эмас, албатта, балки Бедил яшаган ва ижод этган ижтимоий-тарихий муҳитнинг натижаси, оқибатидир.

Марксча-ленинча фалсафа — диалектик материализмгина барча идеалистик таълимотларга, шу жумладан тақдир таълимотига ҳам охиригача изчил зарба берди, тақдир таълимотининг асосиз эканини исботлади. Марксча-ленинча назариянинг улуғ, ғолибона идеялари Ўрта Осиёда, хусусан Ўзбекистонда, большевиклар раҳбарлигида илғор рус ишчилари томонидан XX аср бошларида ёйилди. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туфайли, Совет социалистик тузумнинг ўрнатилиши ва мустақамланиши натижасида

¹⁸ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 134-бет.

марксизм-ленинизм бутун Совет Иттифоқидагидек, бизнинг республикамизда ҳам қудратли моддий кучга айланди.

Марксча-ленинча фан билан қуролланган, Коммунистик партия ва Совет ҳукумати раҳбарлигидаги совет халқи ўз истиқболини ўзи ижод этмоқда, ўз бахтли келажагини ўзи яратмоқда. Социалистик Ватанимизнинг меҳнаткашлари ғайрат билан янги коммунистик жамият қурмоқдалар, тақдир, диний хурофотнинг бошқа ақидаларига муҳтожлик сезмасдан ҳам уларни бартараф этиб, ишонч билан олға назар солмоқдалар.

*

Мирза Бедил «таносух» — руҳнинг кучиши масаласида ҳам ўз фикрларини баён қилган. Бу таълимот XVIII асрда ҳам Ҳиндистон аҳолиси ўртасида, хусусан унинг жанубий районларида кенг ёйилган эди.

Ҳиндларнинг тасаввурича, — дейди Бедил, — руҳ бутунлай мустақил ҳолатда мавжуддир ва ҳар бир нарсага, жисмларга ўтиш — кучиш қобилиятига эга, руҳ абадийдир.

Бараҳманлар назарида руҳ — жон ғайри жисмоний бўлиб, абадийдир; киши ўлгач, унинг руҳи бошқа нарсалар ёки ҳайвонларда кўринади ва инсон танасида мавжудлигидаги ҳатти-ҳаракатига қараб тақдирланади ёки жазоланади; нарсалар ёки ҳайвонларга ўтган руҳнинг қисмати ўша тақдир ёки жазога боғлиқдир. Бараҳманлар шу хурофий фикрларни халққа сингдириб келдилар. Бедил таносухнинг моҳиятини тубандагича таърифлайди:

«Ҳиндувоиро ба олами эжод,
Таъь мағлуби ин хаёл афтод —
Ки пас аз интиқол аз ин пайкар,
Руҳ дорад ҳулули жисми дигар,
Хоҳ аз он интиқол бар ҳайвон —
Моил афтод, хоҳ бар инсон.
Ҳам дар он жисм сурати ҳолаш,
Мерасад бар жазон аъмолаш.
Умрҳо шуд, ки илм аз ин оёт,
Дода бар зеҳнашон русух сабот.
Дар худди қуввати ақондашон,
Хукми хайру шарист оидашон,
Ман ҳам аз ихтирон сурати ҳол
Оламе дидаам ба хоби хаёл»¹⁹.

Маъноси: «Ҳиндларнинг ижод оламида бир хаёлга тобе бўлиш келиб чиқди. Бу хаёлга қараганда, руҳ бошқа жисмларга ўтиш — кўчишга қобил, хоҳ ҳайвонга, хоҳ инсонга бўлсин ўтиш хоссасига эга

¹⁹ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 114-бет.

Рухнинг қандай жисмга кўчиши амалга қараб бўлади. У шу билан ўз амалининг жазосини куради. Мана шу эътиқод кўп замонлар ичида ҳиндларнинг зеҳнига маҳкам жойлашиб олди, уларда диний ишонач даражасигача ўсди, улар учун у эътиқод ҳайру бўлиб қолди».

Рухнинг ўтиши — кўчиши тўғрисидаги таълимот («таносух») меҳнаткашларни қул қилишда бараҳманлар ҳамда бошқа эксплуататорлар қўлида муҳим қурол бўлиб хизмат қилди, улар бу хурофотнинг халқ орасида сақланиб қолиши учун бутун чораларни кўрдилар.

Бедил ҳиндлар турмушидан анча мисоллар келтиради, бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлигини айтади. Бедил Жанубий Ҳиндистонда бир ҳинд билан суҳбатда бўлган. У ҳинд таносух назарияси билан тарбияланган. Ўша ҳинд Бедилга: Бир қарға доим унинг изига тушиб юриб, ҳеч тинчлик бермаганлигини, натижада ҳар бир кўринган қора доғни қарға деб фараз қилаберганлигини айтган.

Ҳинд бу азобланишдан қутилиш учун ёрдам сўраб бараҳманга мурожаат қилган. Бараҳман унинг сўзини эшитиб, шундай жавоб берган: ўша қарға — отангдан қарздор кишининг руҳи бўлиб, у қарзини узмасдан туриб, ўлиб қолган. Унинг руҳи қарғага ўтиб қолган ва ўз айбини ювиш учун ахлат чуқурларида ва вайрона жойларда учиб юрипти. Бу азоблардан қутилиш учун бараҳман ҳиндга шундай маслаҳат берган: «Сен қарғага айбингдан, қарзингдан кечдим, деб айт, шунда сен ҳам, руҳ — қарға ҳам бундай ваҳимадан холос бўласизлар». Бараҳманнинг маслаҳатини қилгандан кейин қарға бутунлай кўринмаганлигини ҳинд Бедилга сўзлаб берган.

Бедил бу ўринда тарбия ва эътиқоднинг инсонга нақадар кучли таъсир этганлигини таъкидлаб ўтади. Ҳақиқатан ҳам динга эътиқод қўйган ҳинднинг кўз олдида худди чанқаган кишининг кўз олдида булоқдан бошқа нарса кўринмагандек, қаргадан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди ²⁰.

Демак, Бедилча, қўрқув, ваҳима диний эътиқод — ишониш пайдо қилади, зулмат, хурофотга ишонишга олиб келади.

Мирза яна бошқа бир воқеани ҳикоя қилади. Бир ҳинднинг Раджуноти номли қизи бўлган. Қиз ёш, гўзал, қобилиятли бўлган. Эски одатларга кўра, қизни қўшни қишлоқдаги бир ўғил болага унаштириб қўйганлар.

Бахтга қарши бола касал бўлиб қолиб, вафот этган. Қизнинг туғишган кишилари куёв болани дафн қилишга борганлар. Рухнинг кўчишига эътиқод қўйган Раджуноти, куёвининг

²⁰ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 116-бет.

ўлимини эшитиб, яхшилаб кийинган, ҳаътида гулхан ёқиб ўзини ҳам, уйни ҳам куйдирган.

Мутафаккир жаҳолатликдан иборат бу урф-одатни газаб билан қоралайди, руҳнинг кўчиши тўғрисидаги таълимотнинг асоссиз ва зиёнли эканини исботлайди²¹.

Бедил кўрсатиб ўтган фактларнинг машҳур француз сайёҳи, врач Франсуа Берньенинг «таносух» ҳақидаги мисоллари билан ўхшашлиги бор. У ёзган эди:

«Суратдан Эронга жўнаётганимда бошқа бир тул хотиннинг ўз-ўзини куйдирганини ўз кўзим билан кўрдим. Бу ҳодиса рўй берганда бир неча инглизлар, даниялилар ва Париждан келган Шардон жаноблари ҳозир эдилар. Тул хотин ўрта ёшларда бўлиб, чиройликкина эди. У ёқ, бу ёққа юриб таҳорат қилиб турган бу тул хотин арслондай ботир кўрнар, ёввойиларча қуванар эди, унда ҳеч қандай ҳаяжон сезилмас эди, гоҳ у киши билан, гоҳ бу киши билан галма-гал гаплашар эди. Мен бу тўғридаги тасаввуримни тўла айта олмайман. Мен унинг ишонч билан, ёки тўғрироқ айтганда, бутунлай ҳеч нарсани ифодаламайдиган қарашларини тасвирлаб беришга уринмайман. У бизга ва кичкина капачага кўз тикар эди, бу капача қуриқ тариқ самондан ҳамда майда-чуйда ўтишлардан ясалган эди. У шу кабинага кирди, дафти гулхани устига ўтирди, ўлган эрининг бошини тиззасига қўйдди, ёниб турган ўтни олди ва ўз қўли билан қапа ичига олов ёқди. Катта-катта косовлар билан қуролланган бараҳманлар эса (уларнинг неча кишилиги хотиримда йўқ) ташқари томондан, ҳар тарафдан гулхан ёқдилар... Орадан бир неча кун ўтгач бўлсада, бу мудҳиш тамошани кўрганлигимга ҳатто ўзимни-ўзим ҳам ишонтира олмайман.

Тўғри, баъзи бир хотинлар ёқилган гулхани кўрганларидан ундан кўрқар эдилар, ўз фикрларидан бажонидил қайтмоқчи ҳам бўлардилар. Бироқ, бундай кишилар кўпинча кечикиб қоладилар. Бу шайтон бараҳманлар уларда оловга ташлаш ҳисларини уйғатадилар, уларни ҳатто ўзлари оловга итарадилар. Гулханга беш-олти қадам қолганда орқасига қайтган ёш хотинни яна гулханга ҳайдаганларини ўз кўзим билан кўрдим. Яна бир жойда аланга ичида қолиб, кўйлагигача ўт олаётган бир хотин ҳаяжон билан ўзини қутқармоқчи бўлганда, жаллодлар қўлларидаги косовлар билан уни бир неча марта оловга итарганларини кўрдим»²².

²¹ Бедил. Ирфон..., 117-бет.

²² Ф. Бернье. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола. Госсоцэкономиздат, М.—Л., 1936, 264—265-бетлар.

Мирза Бедил руҳининг кучиши («таносух») ақидаларидан охиригача қутила олмади, чунки унинг ўзи ҳам табиатни руҳлантириши позициясида турган эди. Лекин, унинг хизмати шундаки, у XVII аср ўрталарида — XVIII аср бошларида феодал Шарқи шароитида мавжуд бўлган шу хурофотларнинг асоссизлиги ва зиёнлигини мумкин бўлган даражада исботлаб бера олди.

Энг муҳими шуки, Бедил таносух таълимотини танқид қилиш билан диний урф-одатларнинг негизини фош қилишга анча уришиб кўрди.

Бедил яҳудийлар, христиан ва ислом динлари ҳақида танқидий фикрлар баён қилади. У бундай деб ёзди:

«Дар мизожни яҳуд агар сорист.
Хукми таврот як қалам жорист»²³.

Маъноси: «Яҳудийлар урф-одатида тавротнинг ҳукми жорийдир».

«В-аз насори намешавад машҳуд
Жуз ғаёле, ки Эсоаш фармуд»²⁴.

Маъноси: «Христианлар Исо буюрганларидан бошқани ҳаёл қилмайдилар».

«Масх дар уммати Муҳаммад нест,
Базм мақбули жои муртад нест,
К-он вафо жавҳари караи бунёд
Ҳамаро ваъдаи қиёмат дод.
Бар мусулмон зи фикри дуравдеш,
Агар ояд, қиёмат ояд пеш,
Муъминонро зуҳури ин оёт,
Набувад жуз ба мавқифи арасот»²⁵

Маъноси: «Мусулмонларда — Муҳаммад умматларида масхланиш — ўлгандан кейин бошқа жисмга кириш йўқ. Еқимли базмда айниганлар — муртадларга жой йўқ. У қарамдан ясаиб, вафо жавҳари бўлган зот (Муҳаммад пайғамбар) ҳаммага қиёмат ваъдасини берди. Узоқни ўйловчи мусулмонлар учун қиёмат келадиган бўлса тезроқ келсин. Мўминлар учун бу диний ишонч асосатда кўринади. Мана шу диний эътиқодлар ҳамма мусулмонларда жорийдир».

Шундай қилиб, Бедил таъкидлайдики, ҳар бир диндор, хоҳ яҳудий ёки христиан, хоҳ мусулмон ёки ҳинд, ўз диний эътиқодини ҳақиқат деб билади. Масалан, ҳинд қуръонидаги муъжизалар ҳамда авлиёлар тўғрисидаги ҳикоялар — фақат нодонликдан иборат дейди. Демак, Бедил бу ўринда ниҳоят эҳтиётлик ҳамда киноя, кесатиш йўли билан умуман динларнинг ҳаётий эмаслиги, асоссизлиги тўғрисида тушунча баён қилади.

²³ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 117-бет.

²⁴ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 117-бет.

²⁵ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 117-бет.

Бедилнинг қўйидагича гузал ифодалари бор:

«Ин ҳама жода аст, манзил нест,
Лек раҳрав тамизу қобил нест»²⁶.

Маъносӣ: «Буларнинг ҳаммаси манзили бўлмаган йўллардирлар. Лекин, ақлли ва қобил йўлчи йўқ».

Философ бу ўринда диний урф-одатларга, эътиқодларга салбий қараганлигини образли равишда ифодалайди.

Бедил ҳақиқатнинг тўғри йўлини излайди ва уни фанда, фалсафада кўради:

«Илм буд, он ки сози ҳикмат кард.
Ҳикмат ифшои рози илм овард.
Илму ҳикмат надоштам мақсуд.
Муддаоям баёни қудрат буд,
Хоҳ олим барою, хоҳ ҳаким,
Ман надорам ба касб жуз таслим»²⁷.

Маъносӣ: «Илм — ҳикмати ясаб чиқарди. Ҳикмат — фалсафа эса, илм сирларини бутун дунёга ёйди. Илм ва фалсафа мақсад эмас, балки уларнинг қудратини сўзлаш муддаодир. Олим ёки философманми бари бир мен унга таслим бўлишни касб қилганман».

Лекин, Бедил динларнинг ижтимоий ва иқтисодий илди-ларини очмади ва очиб бераолмас ҳам эди. У, дин — маънавий жиҳатдан зулм қилишнинг кўринишларидан бири бўлиб, золимлар манфаати учун хизмат қилишини тушунмади. Унинг дини, хусусан ислом динини, танқид қилиб айтган сўзлари маориф-оқартувчилик позициясида туриб айtilган содда ва юзаки сўзлардир. Бедил изчил атеизм даражасига-ча кўтарила билмади, бу — унинг таълимотининг тарихий чегараланган томонидир.

²⁶ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 117-бет.

²⁷ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 117-бет.

БЕДИЛНИНГ ИЖТИМОИИ-СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ

Мирза Бедил ижтимоий-сиёсий масалаларга кўп эътибор берди. Жамият ҳаётидаги ёмонликни бартараф қилиш ва яхшиликни ўрнатиш ниятида ҳақиқат излади. Буюк Мўғуллар тарқатган диний ва миллий фанатизм идеялари ҳамда унинг кўлланиши, ҳарбий феодал зодагонлар, ғаразли ва раҳмсиз амалдорларнинг деҳқон ҳамда хунармандларни шафқатсиз эзиш методлари, руҳонийларнинг жаҳолат ва фирибгарликлари Бедилни ҳаяжонлантирди ва ғазаблантирди.

Бедил Улуғ Мўғуллар — Бобурийлар империясининг чириши ва емирилишини ўз кўзи билан кўрди; ўз ватани бошига тушган оғир мусибатларнинг асосий сабабларини топиш мақсадида фикр юргизарди. У мамлакатни ҳалокатдан қутқаришнинг энг тўғри йўллари, тадбирлари тўғрисида ўйланди, яъни, ҳинд халқларининг бирлашишлари зарурлиги, уларни диний ва миллий низолардан қутқариш, деҳқончилик, хунармандчилик, фан, маърифатни юксалтириш тўғрисида Бедил асарларида махсус равшан фикрлар, дадил хулосалар бордир.

Чет эл босқинчиларига қарши курашда ҳинд халқлари ҳамкорлиги ва иттифоқининг аҳамияти тўғрисида Бедил аажойиб ўхшатмалар билан оқилона фикрлар баён қилади.

«Ерон ва вифоқ агар қадам мешкананд,
Жайши арабу сафи ажам мешкананд,
Аз қудрати иттифоқ, ғофил нашави,
Дандовҳо сангро баҳам мешкананд»¹.

Маъноси: Агар ёронлар бирдамлик билан қадам ташласалар, душман (чет эл қўшинлари)нинг усул-идораси ва сафи тор-мор бўлғусидир. Иттифоқ бўлишнинг қудратидан ғофил қолма, эсингда тутқинки, тишлар бирлашиб тошни синдирғусидир».

Бедил ўз ғоя ва фикрларини эҳтиётлик, истиҳора, нозик ишоралар воситаси билан изҳор қилди, лекин шундан на-

¹ Бедил. Қўллийет Рубоиёт..., 51-бет.

рига ўтмади. У халқнинг яхши ҳаёт қуриш учун золимларга қарши олиб борган курашида қатнашмади. Демак, Бедилнинг қарашлари худди томошабин қарашлари характерида эди. Бу Бедилнинг гуноҳи эмас, албатта, бу — XVII — XVIII асрларда у яшаган феодал Ҳиндистон муҳитининг натижасидир. Энг муҳим момент шундаки, Бедил ўз асарларида золим шоҳларни моҳирона танқид қилди ва уларга лаънат билдирди.

Шоир-философ социал ҳаётнинг барча масалалари билан қизиқди. Бедил инсон ҳақида, жамият ҳақида, деҳқончиликнинг келиб чиқиши ҳақида ёзди, деҳқонлар ҳақида эҳтиром ва ҳурмат билан гапирди, адолатсизликни, золимлар ва давлатнинг пайдо бўлишини ўзига хос йўл билан тушинтирди. «Ирфон» поэмасининг анчагина қисми хусусан шу масалаларга бағишланди. Мирза Бедил ижодиётида турмуш, борлиқ ва инсон масалалари муҳим ўрин тутганлигини ва улар Бедилнинг дунёқараши—пантеизми—вахдати мавжуд билан чамбарчас боғланганлигини юқорида қайд қилиб ўтган эдик. Мирза Бедил айтган эди:

«Мешавад сози нусхаи «Ирфон»
Қиссае аз таважжуҳи инсон,
К-ин фусун гар чи сеҳр меборад?
В-ни қиёмат чи фитна мекорад?»².

Маъноси: «Ирфон» созида инсонга ҳурмат ва эҳтиром қилиш ҳиссаларидан нусха берилади, токи маълум бўлсин, бу сиҳрчи (инсон) қандай сиҳрлар ёғдирди ва бу қиёмат (инсон) қандай фитналар тухумини экади (яъни инсон қандай муъжизалар кўрсата олади, ҳам қандай фитналарни қўзғата билади)»

«Рубоиёт» асарида Мирза Бедил ўз вазифасини яна кенгроқ баён қилади:

«Ойна муқобили ду олам кардам,
К-имруз назар ба шакли одам кардам»³.

Маъноси: «Иски оламга ойна рубору қилдим, букун одам шаклига назар қилдим».

Бу ўринда Бедил баён қиладики, унинг мақсади — инсон ҳақида, унинг фазилат ва нуқсонлари ҳақида гапиришдан, яхшилиқни ўргатиш ва ёмонликни йўқотишдан иборатдир. Шу муҳим нарсани кўрсатиб ўтиш керакки, Бедил кишиларга миллий ва диний тафовутлари нуқтаи назаридан эмас, балки умумий инсон насли бўлганликлари нуқтаи назаридан

² Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 37-бет.

³ Бедил. Куллиёт. Рубоиёт..., 83-бет.

қарайди. У инсонни ирқий, миллий ва диний эътиқодларидан қатъий назар, ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлганлиги учун инсон деб билади.

Шайтоннинг Одамга сажда этишга рози бўлмаганлиги ҳақидаги афсонани эслатиб, философ-шоир айтади:

«Яъне он касқи ҳазрати инсонро,
Масжуд тасаввур накунад малъун аст»⁴.

Маъноси: «Ҳар кимки, ҳазрати инсонни саждага сазовор демаса у — малъундир».

Шоир бу ўринда инсониятга, одамларга ўз инсонпарварлиги ва самимий муҳаббатини ифодалайди. Шу билан бир вақтда Бедил ўз ватанининг содиқ фарзанди эди, Ҳиндистонни севарди ва ватанпарварликни куйларди.

Бедил кишиларга нафрат билан қарашликни, дангасалик, ёлғончилик, кеккайишни, очкўзлик, макир ва хиёнатни танқид қилиб, камтарликни, саҳийлик, ҳақгўйлик, вафодорликни, билимни, меҳнатсеварликни куйларди.

Бедилда шу масалага доир ажойиб шеърлар учратамиз:

«Бо бадгуён ошнои макун,
То аз некон бегонаи нагузини.
Бо қафои онна мутаважжух мабош,
То ҳайати худро мунқалиб набини»⁵.

Маъноси: «Агар яхшилардан бегона бўлмайман, ажралмайман десанг, ёмон сўзловчилар, ғийбатчилар билан ошнолик қилма. Узингни тўғри кўрмакчи бўлсанг, ойнанинг орқасига боқма!».

Бу ўринда ҳам Бедил оқилона фикр баён қилади: у кўнглини очиқ ва саҳий кишиларни ойнага — ёруғликка, макрли кишиларни эса ойнанинг орқа томони, яъни қоронғуликка монанд қилади.

Иккиюзламачилликни қоралаб, Бедил бундай деб таъкидлайди:

«Агар табиати касеро монли нифоқ даръёби,
Ба яқин шиноси, ки суҳбати акобир дарнаёфти»⁶.

Маъноси: Агар бирор киши табиатида иккиюзламачилик — ёлғонликка мойиллик топсанг шуни аниқ билгилки, у киши буюк олим ва файласуфлар (такобир) суҳбатига етишмаган, яъни улардан ахлоқий тарбия олмаган.

Бу жуда ҳам ҳаққоний сўзлар шоирнинг кўп йиллик турмуш тажрибасидан олинган. У, иккиюзламачилик у ёқда

⁴ Бедил. Куллиёт. Рубоиёт..., 14-бет.

⁵ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 74-бет.

⁶ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 74-бет.

турсин, ҳатто иккинчиозламачиликка мойилликни ҳам қоралайди.

Лекин, Бедил инсоннинг фазилат ва нуқсонлари тўғрисида умуман ёзади ва фикр юритади, уни конкрет тарихий муҳит, ижтимоий ҳаёт, сиёсатнинг манфаатлари ва курашлари билан боғламайди. У, тарихий шароитлар туфайли, инсон моҳиятини ижтимоий муносабатларнинг якунидан иборат эканини аниқлаш даражасигача кўтарила олмайди. Бедил таълимотиининг асосий камчиликларидан бири шундадир.

Мирза Бедил ўзининг «Ирфон» асарида деҳқончилик, деҳқонлар (64—76 бетлар), хунармандчилик ва хунармандларнинг (49—53 бетлар) келиб чиқишларини алоҳида таҳлил қилди ва жамиятдаги табақаларнинг келиб чиқиши ҳамда давлатнинг ташкил топиши ҳақида ажойиб фикрлар баён қилди. Биз ўйлаймизки, давлатнинг келиб чиқиши ва моҳиятига доир масалани ҳал қилишда Бедил XVII асрдаги инглиз философи Т. Гоббсдан анча илгарии ва ҳақиқатга анча яқин турди.

Деҳқончиликнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юргизиб, Бедил бундай ёзган эди:

«Ҳар ки чашме дар ён чаман во кард,
То мижа во кунад, даҳан во кард»⁷.

Маъноси: «Кимки бу чаманда — дунёда кўз очди — у киприклари-ни очганга қадар оғзини очди».

Демак, Бедилча, инсон даст аввал овқатланишга муҳтождир. Шундан Бедил хулоса қилиб айтидики, муҳтожлик инсонни деҳқончилик билан шуғулланишга мажбур қилган.

Бедил инсон қандай қилиб деҳқончилик билан шуғулланганини батафсил ёзмайди, демак, бу масалани ҳам у охиригача ечмади ва еча олмас ҳам эди. Бедил яшаган даврдаги фан ибтидоий тузум тўғрисида етарли маълумотларга эга эмас эди. Шунинг сабабдан бу камчилик тўғрисида Бедилдан ўпкалаб бўлмайди, албатта. Марксизм-ленинизм қуйидагича таълим беради: «Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида ҳукм чиқарганда, уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар берганликларига қараб ҳукм чиқарилмайди, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганликларига қараб ҳукм чиқарилади»⁸.

Нима учун Бедил деҳқончиликни инсоннинг энг биринчи машғулоти, деб билди? Бизнинг фикримизча, бу нарсани иккин-

⁷ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 74-бет.

⁸ В. И. Ленин, т. 2, 190-бет.

далил билан тушунтирилади. Биринчидан, Ҳиндистонда деҳқончилик қадим замондан мамлакатдаги асосий аҳоли омма-сининг энг биричи машғулоти бўлиб келганлиги Бедилга ҳам маълум эди. Иккинчидан, XVII—XVIII асрларда ҳинд деҳқонларининг аҳоли жуда оғир бўлиб, тўхтовсиз бўлиб турган ўзаро феодал урушлари деҳқончилик ишларига катта путур етказар эди.

Деҳқончилик инсоннинг энг муҳим машғулоти эканлиги тўғрисида гапириб, Бедил ўша вақтдаги Ҳиндистоннинг ҳо-кимларига деҳқончиликни барбод қилмаслик, деҳқон хўжа-ликларини юксалтириш зарурлигини уқдирмоқчи ва шу билан ўз ватанига, ўз халқига ёрдам кўрсатмоқчи эди.

Бедил дастлаб деҳқончилик одамларни ўтроқ турмуш кечирishга олиб келди, деб кўрсатади ва бундай дейди:

«Завқи таҳсил роҳати жовид,
Уша мибаст донан уммед,
То эн афроди тухми инсонни,
Даства шуд риштаи паре-шонни»⁹.

Маъноси: «Абадий роҳатга эришиш умидининг доваси бошоқ тугди. Тарқоқ бўлган одамларнинг тухуми бир жойга илдиэ тутди».

Бу шеърларнинг маъноси чуқур; Бедилнинг кўрсатиши-ча, инсонлар аввал тарқоқ яшаганлар, кўчманчилик билан кун кечирганлар, деҳқончилик туфайли кейинчалик тўплани-шиб, ўзаро яқин муносабатда бўлиб, ўтроқ ҳаёт пайдо бўла бошлаган.

Сўнгра Бедил жамиятда социал гуруҳларнинг вужудга келишини тасвирлаб ёзади. Бедил бу ўринда ҳам ажибдир; бундан ташқари, бу энг мураккаб масала юзасидан у жуда қизиқ жумбоқлар айтади.

Бедил, деҳқончилик аҳоли нуфусининг ўсишини таъмин-лади, дейди. Бунинг натижасида одамлар озиқ-овқат етиш-тириш мақсадида турли жойларга бориб ўринлашганлар. бир гуруҳ кишилар денгизлар бўйига бориб қимматбаҳо нарсалар излаганлар, баъзилари тоғларга чиқиб кетганлар. Айрим кишилар муттаҳамлик йўли билан ўзларига озиқ-овқат топганлар.

Улар олтин, ёкут бериб, деҳқонлардан озиқ-овқат маҳсу-лотлари, ғалла олганлар, мана шу йўл билан мол айрибош-лаш, савдо пайдо бўлган, савдогарлар етишган.

Бедил яна давом этиб таъкидлайдики, кишиларнинг яна бир «заиф қисми» меҳнатсиз озиқ-овқат топишга уринган, бу кишилар мол айрибошлаш қилмасдан туриб, илтимос ва

⁹ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон..., 74-бет.

дуолар билан деҳқонларга мурожаат этганлар. Сўғинувчлар, қоҳинлар, қашшоқлар, гадоилар ана шу йўл билан пайдо бўлган.

Шундай қилиб, Бедил хулосага келиб айтидики, жоҳил, ёмон (бад) ҳамда саҳий, яхши (нек) кишилар деҳқонларнинг «меҳмонлари» бўлганлар. Бойлар хирмондаги ғалла, қашшоқлар эса похол ҳисобига ўзларини озиқ-овқат маҳсулоти билан таъминлай бошлаганлар. Мирза Бедил ижтимоий гуруҳларнинг келиб чиқишини, жамиятдаги табақаларга бўлинишини шундай тушинтиради ва тасвирлайди¹⁰.

Мирза Бедилга таҳсин ўқиб, шунини айтиш керакки, у айрим ижтимоий гуруҳларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги масалани тўғри ҳал қилишга яқинлашиб келган ва оқилона фикрлар берган. Лекин, философ синфларнинг келиб чиқиш сабаларини илмий асосда англаш даражасигача кўтарила олмади. У, ишлаб чиқариш қуролининг вужудга келиши, меҳнат унумининг ўсиши, ишлаб чиқариш қуролига шахсий мулкчиликнинг майдонга чиқиши тўғрисида ўйлаган ҳам эмас. Ижтимоий гуруҳларнинг келиб чиқишини, табақаларга бўлинишини баён қилганда, Бедил айрим шахсларнинг фарзғўйликларини, очкўзликларини ва муттаҳамликларини бош сабаб деб ҳисоблайди. Бунинг сабаби Бедилнинг тарихга қарашини идеалистик бўлганлигидадир.

Бедил деҳқонларни кўкларга кўтариб мақтайди, чунки улар, барча қийинчиликларга қарамай, ҳамма учун озиқ-овқат етиштириб берадилар; демак, унинг нуқтаи назарича, ҳамма ижтимоий гуруҳлар орасида деҳқонлар ҳақиқий нознеъматлар яратувчи гуруҳ ҳисобланади, шунинг учун Бедил деҳқонларни рағбатлантиради, мақтайди.

Бедил, Ҳиндистон аҳолисининг жуда кўпчилигини деҳқонлар ташкил қилишини билган ва уларнинг ниҳоятда оғир аҳвол кечираётганликларини кўрган, албатта. Шонр бу деҳқонларга ёрдам қилишни истар эди, ammo феодал Шарқининг қолақлиги туфайли меҳнаткаш омманинг турмушини тубдан яхшилашининг ҳақиқий йўлларини у билмади ва била олмас ҳам эди.

Мирза Бедил бойларни очкўз муттаҳамлар деб таърифлайди ҳамда уларни қишлоқ хўжалик экинларига тушадиган ҳашаротларга ўхшатади. Бойлар ва зодагонлар пайдо бўлишлари биланоқ, деҳқонларнинг экинларига худди чигиртка каби ёпирилишиб қунадилар, деҳқонларнинг хирмонларини худди чўмолилар каби босадилар, шундан кейин эса, деҳқонларнинг ўзларига озгина нарса қолади, холос. Шу

¹⁰ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 74-бет.

муттаҳам фирибгарлар томонидан эзилган деҳқонлар уларнинг талабларини бажо келтиришга ноилож рози бўладилар ва уларга бож, солиқ тулайдилар. Муттаҳамлар шу йўллар билан жуда кўп бойликлар орттирганлар. Ўлжа тўплаш эса, улар ўртасида ўзаро курашларнинг кучайишига сабаб бўлди.

Мирза Бедил давлатнинг майдонга келиб чиқишини ҳам ана шу далиллар билан тасвирламоқчи бўлади.

Бедилнинг нуқтаи назарича, дастлаб очкуз ва ғаразгўй бойларнинг кичик-кичик давлатлари майдонга келган.

Бедил яна давом эттириб ёзадики, бу очкуз кишилар ўз қўшинларини, қуроллантирилган тўдаларини ташкил қила бошлаганлар ва ўзаро уруш олиб борганлар. Ўзаро урушлар шу тариқа келиб чиққан.

«Сар зад аз шуълақорни тадбир
Решаи мавжи ханжару шамшер.
Ҳар тараф лашкаре губор ангеҳт
Хоки тасхир бар сари хам беҳт»¹¹.

Маъноси: «Олов ўйнатишлик ханжар ва шамшер — қиличбозлякка олиб келди, ҳар тарафда аскарлар ташкил топдилар, ерларни босиб олиш ҳам одамларни эзиш кўринди».

Кураш ва урушлар давомида айрим майда аскарӣ қисмлар бирга қўшила бошлайдилар, булардан ғолиб келганлари мағлуб бўлганларнинг мол-мулкларини босиб оладилар.

«Қард тўфон зи сози якдигар,
Шўри ҳангомае шикасту зафар;
Ба тасаллут расид саъи камол,
Салтанат ёфт шўҳрати иқбол»¹².

Маъноси: «Бир-бирига қарши курашлар, енгилиш ва ғалабали бўлиш бошланиб кетди, ҳоким тилаги камолга етди. Салтанат, яъни давлат келиб чиқди».

Бедил, йирик подшоҳлар, фиръавнларнинг ҳокимлиги шу тартибда пайдо бўлган, улар катта бойликлар тўплаб, халқни эза бошлаганлар, деб тушунади. Катта-катта давлатлар шу тариқа вужудга келган ва унда адолатсизлик ҳамда фирибгарлик янада кучайган.

«Насақи гирудор маҳкам шуд,
Мояи худсари фароҳам шуд,
Бар даҳқонин даре, ки кишт фароз,
Қард иқбол бар салотин боз.
Даст гоҳи гурури султони,
Сар зад охир зи ажзи деҳқони
Жуши фиръавну шухин Намруд,

¹¹ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 75-бет.

¹² Ушаерда.

Ҳар тараф боли иқтидор кушуд,
Ғафлат ин жо чи дасти ноки накард
Ҳосили сину зар жиҳо, ки накард,
Роягон буд сози жоҳу ҳашам
Муфт шуд даъвий худон ҳам»¹³.

Маъноси: «Мамлакат тартибли маҳкум бўлди. Шахслар қулида бойликлар тупланди. Юқори табақаларнинг ерларини деҳқонлар ҳайдаб экадиган бўлдилар. Мана шундай подшоҳлар иқболи уйнади. Султонларнинг мағрурлиги деҳқонларнинг оғир аҳволларидан келиб чиқди. Фиръави ва намрудларнинг ҳаракатлари ҳар томонга ёйилди. Ғафлат қандай ҳаракатларни қилмади. Кумуш ва олтин ўлжа қилиш нималар эттирмади! Бекорга ҳашаматли бинолар солиш ҳам худодлик даъвосини қилишлик муфт иш бўлиб қолди».

Бедилнинг кўрсатиб ўтишича, кучли подшоҳларнинг майдонга келиши кичик давлатлар ўртасидаги ўзаро урушларни маълум даражада тугатди ва мамлакатда бир мушча тинчлик ўрнатилишини таъминлади, аммо оммани эзиш кучайди:

«Ҳире жушиду адл шуд номаш,
Баст саъи ҳаросат эҳромаш,
Ки ба деҳқон касе ситам накунад,
Яъне аз молн шоҳ кам накунад,
То ба жое расид саъи ғурур,
К-аз мазорей намонд жуз муздур»¹⁴.

Маъноси: «Ҳире қайнаб адл номини олди, у ўзини деҳқонларнинг ҳомийси қилиб кўрсатди. Деҳқонга ҳеч ким ситам қилмасин, яъни подшоҳ мolidан олмасин, деди. Маъмурлик ҳаракати шу даражага бориб етдики, деҳқон ўз ерига мардикор бўлиб қолди».

Бедил яна давом эттириб тасвирлайдики, деҳқонлар ва меҳнаткашларнинг аҳволи ниҳоят оғир, деҳқонлар подшоҳнинг зулми остида йил бўйи меҳнат қилиб, эвазига донгина эмас, ақалли сомонини ҳам ўз эрқларича ололмайдилар.

«Ғайр соғар ба мавж мегирад
Соҳибн чашма ташна мемирад»¹⁵.

Маъноси: «Бегона (яъни подшоҳ) қадаҳни мўбай қилиб ичади. Чашма эгаси (деҳқон) сувсизликдан — чанқоқликдан ўлади».

Бедил яна шундай деб баён қилади:

«Баҳр инжо бенамоист сароб,
Гарди соҳил нишастаст дар об»¹⁶.

Маъноси: «Денгиз бу ерда (яъни ўша жамиятда) намсизликдан саробга айланди (яъни деҳқончилик бузилди), чунки қирғоқ ғардичангги (ёқаловчилар — зулмат) сувга чўкди (яъни улар сувни қуритдилар)».

¹³ Уша ерда.

¹⁴ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 75-бет.

¹⁵ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 75-бет.

¹⁶ Уша бетда.

Бу ўринда Бедил, подшоҳлар ҳокимлигидаги деҳқончилик ва деҳқонлар аҳволининг пачорлигини ўхшатишлар билан тасвирлайди. Бедилнинг бу фикрлари XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг бошидаги феодал Ҳиндистон деҳқонларининг аҳволини чуқур ва ҳаққоний равишда акс эттиради. Бедилнинг замондоши, машҳур француз врачси сайёҳ Ф. Бернье, феодал ва амалдорларнинг зolimликларини кўрсатиб, бундай деб ёзган эди:

«Бундан ташқари, бу зolimлик ҳаддан ортиқ даражага етади, деҳқон ва ҳунармандлардан турмуш кечиришлари учун зарур бўлган ҳамма нарсалар тортиб олинади. натижада улар очлик ва қашшоқликдап ўладилар, бола кўрмайдилар, ёки бола кўрсаларда ёшлигида ўлиб кетадилар, чунки болалар ўз ота-оналари сингари ёмон овқатланадилар ва камбағалликда яшайдилар. Шундай ҳоллар бўладики, деҳқонлар ерларни ташлаб кетиб, бировларнинг қўлида отбоқарлик қиладилар, ёки, ҳали мен айтгандай, юмшоқроқ муомилада бўладиган кишиларни топиш умидида тўғри келган томонга, қўшнилариникига кетиб қоладилар. Экин ерлари эса, қамчин остида парвариш қилинади, бунинг натижасида ерлар ёмон ишланади, оқибатда кўп ерлар кам қувват бўлиб қолиб, экин экишга яроқсиз бўлиб қолади, чунки сизот ерлардаги сувларни йўқотиш учун зовур кавлаш, каналлар очиш ва уларни керакли ерларга ўтказиш учун пул сарфлайдиган бирор киши топилмайди; шунингдек уй-жой қуриш, вайрон бўлиб кетаётган биноларни ремонт қилиш иши билан қизяқадиган ҳеч ким топилмайди»¹⁷.

Бедил йирик мулкдорларни мутгаҳамлар деб атайди:

«Қисан ҳеч кас надид пури
То накард ихтиёри кисабурн»¹⁸.

Маъноси: «Кисабурликни ихтиёр қилмаган ҳеч бир кишининг кисаси тўлмайди».

Бедил яна давом этиб, ёзади.

«Ҳар кужо ҳирс оташе афрухт,
Жои ҳезум ҳамон мурувват сухт»¹⁹.

Маъноси: «Қаерда ҳирс ўти ёнса, у жойда одамгарчилик ўтин урнида ёнади».

¹⁷ Ф. Бернье. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола..., 202-бет.

¹⁸ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 76-бет.

Бедилнинг юқорида келтирилган фикрларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, у давлатни тарихий ва ижтимоий ҳодиса деб билади; яна аниқроғи, унинг нуқтаи назарича, дастлаб майда ҳоким мутлақлар пайдо бўладилар, кейинчалик эса, бора-бора, янада кучлироқ, марказлашган давлат ташкил топади.

Бу давлат очкўз ва йирик мулкдорлар манфаати учун хизмат қилади, меҳнаткашларни эса, қашшоқлик билан кун кечиришга маҳкум этади. Кўришиб турибдики, Бедил бу ўринда ижтимоий ҳаётнинг мураккаб муаммоларини тўғри аниқлашга яқинлашган. Бироқ, унинг давлат тўғрисидаги қарашлари идеалистик характерга эгадир, чунки Бедилча — ғ а р а з - г ў й л и к у р и н и ш л а р и ва ҳокимлик қилиш истаги давлатнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Алишер Навоий умид қилгандай, Бедил ҳам, халқ тўғрисида, деҳқончилик ва фанни ривожлантириш тўғрисида ғамхўрлик қиладиган одил подшоҳ бўлишини истар эди.

Бедил ўзининг «Қомди ва Модан» асарида кишиларни қийновчи, азобловчи ҳоким мутлақ подшоларни қоралайди ва мазлумларни ҳимоя қилишни мақтайди.

«Қамтар афтад, ки давлати золим,
Монад аз офати қазо солим.
Хоки он бевафо ба хун тар шуд
Подшоҳи Модан музаффар шуд»²⁰.

Маъноси: «Золим давлати енгилди, у офатдан ҳаққоният қутилди, у бевафо золим подшоҳ қони тўкилди. Модан шоҳи — одил шоҳ зафар қозонди».

Яна:

«Ҳарки имдоди бедилон дорад,
Лз занол ахтараш амон дорад,
Қасри иқбол ҳар кужо барпост
Нардбонаш ҳимояти зуфаост»²¹.

Маъноси: «Ҳар ким мазлумлар — бедилларга ёрдам берса, ғамхўрлик қилса унинг юлдузи сўнмас. Иқбол қасри ҳар ердаки тикланса, унинг чиқиб босқичи (нарвони), йўли заифларни — бечораларни ҳимоя этадир».

Демак, Бедил ёвуз подшоларга лаънат айтиб, одил подшоларни мақтайди ва уларга халқ оммасининг турмушини яхшилаш умидини боғлайди.

¹⁹ Уша китоб, 75-бет.

²⁰ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 32-бет.

²¹ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 32-бет.

Мирза Бедил ҳинд аҳолисининг мазҳабларга бўлинишини кузата бориб, бу масалада ҳам ўз фикрини баён қилади. Ҳаммага маълумки, жисмоний меҳнат билан шуғулланувчи табақаларни аҳолининг табақаларга бўлиниш принципларини қаттиқ ҳимоя қилиб келган зодагонлар нафратлаб келганлар. Мирза Бедил табақаларга бўлинишга очикдан-очик қаршилик кўрсатмайди, аммо ўз муҳокамаси, мисоллари ва ҳикоялари билан кишиларни паст ва олий табақаларга бўлиб қарашни қоралайди, жисмоний меҳнат билан шуғулланувчи кишиларга ёмон қарашларни нотўғри, деб ҳисоблайди.

Мирза Бедил кишининг қадр-қиммати ва афзаллиги унинг меҳнатида, деб билади. У ҳунарсиз кишиларни, бирор меҳнат билан шуғулланмайдиган кишиларни қоралайди. Бедил, сув набототга қанчалик зарур бўлса, ҳунар ҳам инсонга шу даража зарур, дейди. Меҳнат билан банд бўлмаган одам марваридсиз чиганоқдек бефойдадир.

Бедил темирчилар, тўқимачилар, тикувчилар, чўпонлар, бинокорлар, наққошлар, хаскашлар тўғрисида ёзган. Масалан, Бедил бундай ҳикоя қилади: «Бир подшо бир гуруҳ кишиларни кўриб қолиб, булар қандай табақа деб, ўз вазирдан сўради. У айтди: у гуруҳ шоҳ ва қашшоқларнинг айбларини ёпувчилардирлар. Қимда-ким ялонғоч, уст-боши йиртиқ ҳам танлари очик бўлса, уни даволайдиган малҳам — игна ва иплар уларда бор. Игнанинг ўзи ялонғоч бўлса ҳам, айбларни ёпишга лаёқати бор»²².

Бедил шу мисол орқали меҳнатнинг ва меҳнат қилувчиларнинг ролини ажойиб ўхшатишлар билан равшан кўрсатиб беради. Бедил ҳар бир касб ўз хусусиятига ва афзалликка эгадир, бирор ҳунарга эътиборсиз қараш пасткашлиқдир, дейди. Чунки темирчилик, тўқувчилик, уст-бош ва пойафзал тикувчилик ҳамда бошқа ҳунарлар кишилар учун ниҳоятда зарурдир.

Философ, қўлнинг ишини тил, тилнинг ишини қўл бажара олмайди, деб кўрсатади. Мана шунинг учун кишилар ўзларининг хилма-хил фаолиятларида тил ва қўл хизматидан фойдаланишга мажбурдирлар. Бедил ўзининг шу фикрларини афсоналардан, тавротдан мисоллар келтириб асосламоқчи бўлади. У бундай дейди:

«Аз шубони чи ор дошт Калим?
В-аз иморат чй рехт Иброҳим.
3-ин чамаш ҳар гуле баҳоре дошт
Ҳар кире даст буд, коре дошт»²³.

²² Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 53-бет.

²³ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 52-бет.

Маъноси: «Мусо чўпонликдан, Иброҳим бинокор бўлишдан оғ этмадилар. Бу чаманинг ҳар бир гулининг баҳори бордир, ҳар бир қўлли кишининг бирор иши бордир».

Ҳар бир киши қандай бўлмасин бирор фойдали иш билан шуғулланиши керак — Мирза Бедилнинг хулосаси ана шу.

Бедилча, ипакдан ёки қўпол матадан қилинган уст-бош кишининг ҳатти-ҳаракатида кўзга ташланадиган ҳақиқий қиёфасини яшириб турмайди. Узининг бу фикрини қувватлаш мақсадида у ўхшатмалардан фойдаланади. Масалан, хат қорэ бўлганлиги билан ёмон эмас, аксинча, инсон учун жуда муҳим ва фойдалидир:

«Жома хоҳ атлас хоҳ палос,
Шахс ботил намешавад зи либос.
Маъниаш равшану тақаддуси ранг,
Аз сиеҳи хат надорад нанг»²⁴.

Маъноси: «Чопон атласми ёки палосданми, шахс кийимда яширипмайди. Маъно соф рангдек равшан. Хат қоралиги билан уят иш эмас».

Демак инсон, у деҳқончилик қиладими, темирчи, тўқувчи ва ҳоказо бўлиб ишлайдими, бари бир, жамият учун бир хилда қадр-қимматга эгадир.

Бедил ўз замонасининг ишёқмас, дангаса ғаразгўй кишиларини сўз билан шарманда қилди. Мазлум халқнинг қашшоқлик ҳолига ачиниб қаради ва золимларга нафратлар ўқиди. Мутафаккир ўз асарлари воситаси билан ҳокимларнинг ақлига таъсир қилмоқчи бўлди, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва фаннинг ривожланиши халқнинг турмушини яхшилади ва давлатни мустаҳкамлайди, деб уларга тушинтирмоқчи бўлди. Аммо, Бедил ўз даврининг ижтимоий тузумини тубдан ўзгартиш ҳақида ўйламади. Унинг таълимоти халқ оммаси қўлида золимларга қарши кураш сифатида хизмат қила олмас эди.

Шуниси қимматлики, Бедил диний идеология ва феодал реакцияси ҳукмронлик қилган бир шароитда ўз даврининг илғор тафаккури даражасигача кўтарила олди ва унинг муҳим идеялари маърифатга, билимга интилган, диний фанатизм ҳамда феодал зулми ҳукмронлигига қарши чиққан кишилар учун назарий манбалардан бири сифатида хизмат қилди.

Бедил, Шарқнинг барча илғор мутафаккирлари каби, халқ учун бахтли турмуш йўлини излади, лекин уни топа

²⁴ Бедил. Қуллийет. Ирфон..., 53-бет.

олмади. Бу ҳам унинг айби эмас, балки, Бедил яшаган ва ижод этган ижтимоий-тарихий муҳитнинг натижасидир.

Урта Осиё халқлари, шу жумладан ўзбек халқи ҳам, Улуғ Коммунистик партия раҳбарлиги остида, марксизм-ленинизм байроғи соясида, рус ишчиларининг ёрдами туфайли «ўз» золимларига қарши қаттиқ курашлардагина ҳақиқатни англаб тушундилар ва чинакам ҳаётга эришдилар.

Мирза Бедилнинг ижтимоий қарашлари маълум даражада илмий ва тарихий аҳамиятга эгадир. Бедилнинг қарашлари, инсон, деҳқончилик ва синфий табақаланишларнинг келиб чиқиш масалалари бўйичагина эмас, балки давлат ҳокимиятининг пайдо бўлиши ва моҳияти масалалари бўйича ҳам ислом ақидаларига маълум даражада зиддир. Маълумки, ҳар қандай дин, давлат ва синфий табақаланишнинг келиб чиқишига ҳам, уларнинг борлигига ҳам илоҳий характер беришга уринади. Бедил, бу диний қарашлар нотўғри деб тўғридан-тўғри айтмайди, лекин, у ўз қарашларини диний назариялар билан келиша олмаслигини пардали шаклларда ифодалайди.

Бедилнинг деҳқончилик, синфлар ва давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги таълимотида ажойиб фикрлар ва муҳим идеялар бор.

Аmmo унинг жамият тўғрисидаги таълимоти ўз мазмун жиҳатидан идеалистик эди.

Марксгача бўлган даврдаги ҳамма ижтимоий назарияларда учраган камчиликлар Мирза Бедилга ҳам хос эди. В. И. Ленин бу камчиликлар ҳақида гапириб, бундай деб ёзган эди: «1-дан, илгариги тарих назариялари, жуда нари борганда, кишиларнинг тарихий фаолиятининг ғоявий сабабларинигина текшириб, бу сабабларнинг нимадан келиб чиқишини текширмас эди, ижтимоий муносабатлар системасининг тараққиётидаги объектив қонуниятни пайқамас эди, бу муносабатлар илдизини моддий ишлаб чиқаришнинг тараққиёт даражасидан қидирмас эди; 2-дан, илгариги назариялар аynи аҳоли *оммасининг* ҳаракатларини ўз ичига олмаган эди. ҳолбуки тарихий материализм *омма* ҳаётининг ижтимоий шароитини ва бу шароитнинг ўзгаришини табиий-тарихий жиҳатдан аниқ қилиб текширишга биринчи марта имкон берди»²⁵.

²⁵ В. И. Ленин, Асарлар, т. 21, 45—46-бетлар.

МИРЗА БЕДИЛНИНГ УЗБЕК ВА ТОЖИҚ АДАБИЁТЛАРИ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ ҲАҚИДА

XVIII—XIX асрларда Ўрта Осиё адабиётига Мирза Бедилнинг кўрсатган таъсири Ўрта Осиёдаги абадиёт тарихи ва ижтимоий фикрлар соҳасида илмий тадқиқот ишлари олиб борган кишиларнинг ҳаммаси томонидан сўзсиз тасдиқланади. Бедил таълимоти атрофида кураш бошланди, унинг тарафдорлари пайдо бўлди, шоир-философнинг ижоди ўрганила бошланди.

Ўрта Осиёда Бедил идеяларининг тарқалиши ва бедилчиларнинг пайдо бўлишига тубандагилар сабаб бўлган. Ўрта Осиёнинг Ҳиндистон билан қадим вақтлардан бошланган иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаси бош сабаблардандир.

Беруний (XI аср), Улуғбек ва Алишер Навоий (XV аср), Бобир (XVI аср), Мушфиқий (XVI аср охири — XVII аср боши) ларнинг асарлари Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги маданий алоқаларда муҳим роль ўйнади.

Ҳиндистонли олимлар, ёзувчилар, рассомлар, хусусан машҳур шоир Умар Ҳисрав (XIII—XIV асрлар)нинг айрим асарларининг Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалганлиги тарихий факт ҳисобланади.

Ҳиндистон ва Ўрта Осиё халқлари ўртасидаги бу ҳар тарафлама алоқалар XVII—XIX асрларда янада ривожлана борди. Француз сайёҳи Ф. Бернье Деҳлидаги мева бозорини тасвирлаб, бундай деб ёзди:

«Бу бозорда дўконлар кўп. Ёз ойларида бу дўконлар... Бухоро ва Самарқанддан келтирилган қуруқ мевалар билан одатдагича тўла туради»¹. «...Ҳиндистон жуда кўп отларга ҳам муҳтож. Маълумки, Ҳиндистон ҳар йили Ўзбекистондан йигирма беш мингдан ортиқроқ от олади»².

Ф. Бернье, ҳинд врачлари ўз амалий ишларида Ибн Сино китобларидан фойдаланганлар, деб қизиқарли фактни

¹ Ф. Бернье. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола..., 212-бет.

² Уша китоб, 184-бет.

курсатиб угади. «... Иби Сино ва Авероэс қондаларига эргашувчи муғул ва мусулмон врачлари бу усуллардан худди хиндлар фойдалангандек фойдаланадилар»³.

Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Муқимхон тарихи»⁴ китобида Ўрта Осиё ва Ҳиндистон халқларининг алоқаларига доир фактлар бор.

«Муғул даврининг бутун давомида,— деб курсатади Ж. Неру,— Ҳиндистон Ўрта Осиё билан маҳкам алоқада бўлиб келди. Бу алоқалар Россияга ҳам тарқалди, дипломатик ва савдо миссиялари тўғрисида ҳам маълумотлар бор. Бир рус биродарим менинг эътиборимни рус солномаларидаги шундай маълумотларга жалб қилди. 1532 йилда император Бобирнинг Хужа Ҳусайн номли бир вакили дўстлик ҳақида шартнома тузиш учун Москвага келди. Михаил Федорович (1613—1645) подшолик қилган вақтда ҳинд савдогарлари Волга дарёси бўйига жойлашиб олганлар. 1625 йилда Астраҳанда вилоят бошлиғининг буйруғи билан хиндларнинг карвон саройи қурилган. Ҳинд усталарини, айниқса туқувчиларни Москвага таклиф этиб турганлар. 1695 йилда русларнинг савдо ишлари бўйича вакили Семен Маленький Деҳлига борган ва уни Аурангзеб қабул қилган. 1722 йилда Буюк Пётр Астраҳанга бориб, ҳинд савдогарлари билан суҳбатлашган. 1743 йилда бир гуруҳ ҳинд садху (қаландар)лари Астраҳанга келган. Уларнинг иккитаси Россияда жойлашиб қолган ва рус фуқаролигини қабул қилган»⁵.

Бедил ўзининг «Чор унсур» асарида Амударё — Жайхун, Туркистон тўғрисида, Самарқанддан Ҳиндистонга қавм-қариндошлари келганлигини айтади⁶. Бедилнинг тили вилояти бўлган (Ҳусайн бу ҳақда алоҳида тўхтаб ўтади)⁷. Тожиқ тилини билган барча кишилар Бедил тилига ҳам яхши тушуна оладилар.

Юқоридаги ва бошқа кўпгина тарихий фактлар Ҳиндистон билан Ўрта Осиё халқлари маданиятларининг кўп асрлар давом этган ҳар томонлама алоқаси ва бир-бирига бўлган таъсири тўғрисида гувоҳлик беради.

Бедил асарларининг Ўрта Осиёда тарқалишида Бедил ижодиётининг ички қарама-қаршиликлари ҳам жуда муҳим

³ Ф. Бернъе. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола..., 282-стр.

⁴ Қаралсин: Мухаммед Юсуф Мунший. Муқимханская история. УзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1956.

⁵ Ж. Неру. Открытие Индии..., 278-бет.

⁶ Бедил. Куллиёт. Рубонёт..., 8-бет; Чор унсур..., 16-бет.

⁷ Қаралсин: Ҳусайн Қулихон. Ништари ишқ..., 130—142-бетлар.

сабаблардан бири бўлди, чунки турли хил ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари ўз синфий манфаатлари учун курашда бу ички қарама-қаршиликлардан фойдалана олишлари мумкин эди.

Бедил асарларини ўқиб берувчилар — «Бедилхонлар»нинг пайдо бўлганликлари Бедилнинг халқ орасида машҳур бўлганлигининг аломатидир.

«Бедилхонлар» ҳаракати ижтимоий жиҳатдан бир турда бўлмаганлиги билан ажралиб туради. XIX асрнинг иккинчи ярмида бунда учта ижтимоий куч, шоир-мутафаккирларнинг уч гуруҳи билан боғлиқ бўлган асосан учта йўналиш борлигини кўриш мумкин: 1) хонлар, йирик ер эгалари ва юқори табақа руҳонийлар билан алоқада бўлган, кўпчилиги феодал табақадан чиққан ёзувчилар; 2) кўпчилиги амалдорлар ва ҳарбийларнинг илғор қисми орасидан чиққан шоирлар; 3) деҳқонлар, ҳунармандлар ва паст табақадаги муллалар билан алоқадор бўлган мутафаккирлар.

1. Ҳоким феодал зодагонлар ва руҳонийлар билан алоқада бўлган ёзувчилар Бедил услубининг қийинчилигига суяниб, динни мустаҳкамлаш мақсадида, унинг асарларидаги ҳамма нуқсон ва эид томонларидан ҳар турли йўллар билан фойдаланишга ҳаракат қилардилар. Бедилнинг гуманизм ва маърифатпарвар идеяларини халқдан яшириб, уни сўфи ва ўта кетган мистик деб тасаввур қилардилар. Масалан, Бухоро шайхулисломни Султонхўжа Адо (XIX аср охири) шуларга мансубдир.

2. Шоир-мутафаккирлар. Булар асосан амалдорлар ва ҳарбийларнинг нисбатан илғор қисмидан чиққан, феодал-деспотик тузумнинг ҳаётини эмаслигини кўриб билган ва ўлканинг тараққий этиши учун курашган кишилар бўлиб, Бедилнинг инсонпарварлик ва маърифатпарварлик идеяларидан фойдаландилар. Унга хос ўзбек ва тожик адабиётлари ҳамда ижтимоий фикрнинг вакиллари бўлган бу кишилар Бедилнинг жуда ҳам мураккаб услубини танқид қилиб ва унинг фикрларини ўзларича баҳолаб, билим олишга, фанин эгаллашга даъват қилдилар.

Бу оқимнинг бошида машҳур Аҳмад Маҳмуд Дониш (Аҳмад Қалла) ва ажойиб мутафаккир, лирик шоир Фурқат турдилар.

3. Шоирлар. Бу кишилар ҳунармандлар ва деҳқонлар орасидан чиққан бўлиб, Бедилнинг ҳунармандчилик, деҳқончилик, фан ҳақидаги идеяларидан, айниқса унинг гуманизмидан ҳамда бебахра муллалар, эшонлар ва халқни ёзувчи бошқа унсурларга қарши айтган ўткир сўзларидан фойдаландилар.

Бу гуруҳнинг бошида ўзбек ва тожик адабиётининг машҳур намоёндалари Муқимий, Ҳислат (1945 йилда вафот этган), Аваз, Абдулқодир Хўжа Савдо (Бепул), Тошхўжа Асирийлар турганлар.

Шоир-демократ Муқимий «Авлиё» номли шеърда мулалардан, подонлардан, кеккайган ва ақли паст «диндор»лардан кулади ва уларни қаттиқ танқид қилади.

Асирий ўзининг «Одамият — чист?» деган асарида тўғрилиқни ва камтарлиқни, одиллиқни ва саҳийлиқни куйлайди ва интилишга, меҳнатга, ҳунар ҳамда билим ўрганишга даъват қилади.

Бу шоирларнинг ижодига Мирза Бедилнинг стилистик таъсири эмас, асосан гоъвий таъсири ўтганлигини кўрамиз.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошидаги ўзбек ва тожик маданиятининг прогрессив вакиллари — Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Асирий ва бошқалар учун Бедил ижодидаги қизиқтирадиган, ажойиб нарсалар нималар эди?

Аҳмад Дониш ўзининг «Ноёб ҳодисалар» деган фалсафий трактатида Бедилни тўғридан-тўғри машҳур мутафаккир деб атади. У, Бедилнинг айрим қондаларидан фойдаланиб, дунёнинг абадийлиги тўғрисида, тақдир, таносул ва шу кабилар тўғрисида ўз фикрларини айтиб ўтади.

Аҳмад Дониш ўзининг яна бошқа бир қўлёзмасида Бедилнинг «Нукот» асарининг мазмунини муфассал айтиб ўтади⁶.

Аҳмад Дониш, феодализм даври муҳиtida Бедилнинг прогрессив бўлган ижтимоий-фалсафий идеяларини ўрганган, XIX аср Урта Осиёсининг биринчи мутафаккири эди. У Бедилнинг шу идеяларидан ўртаасрчиликка қарши олиб борган курашида фойдаланди. У Бедилнинг, ўз нуқтан назарича қимматбаҳо идеяларини тарқатишни ўз бурчи деб билди.

Фурқат ўз таржимайи ҳолида Бедил асарларини кўп ойлар давомида ўрганганлигини алоҳида кўрсатиб ўтди. Фурқат ижодини ўрганиш шуни кўрсатадики, Бедил ўз асарларида фан, маърифат, халқлар ўртасидаги ҳамкорликни куйлаган. Бедил ижодидаги шу нарсалар Фурқатни кўпроқ қизиқтирган, негаки бу идеялар дунёвий билимларни ўрганиш, халқни маърифатли қилиш учун курашда Фурқатга фойда бера олиши мумкин эди.

Бедилнинг прогрессив идеялари антифеодал, антиклерикал руҳ билан суғорилган. Бунинг сабаби шуки, деҳқонлар омма-

⁶ Қаралсин: Аҳмад Дониш. Бедилнинг «Нукот»и. Қўлёзма, 19-бет.

сининг антифеодал, антиклерикал кайфиятлари Бедил ижодига маълум даражада таъсир этган эди. Мана шунинг учун ҳам бу идеялар Муқимий, Асирий ва XIX аср охири — XX аср бошида Урта Осиёда бўлган бошқа прогрессив мутафаккирларни қизиқтирди, ўзига жалб қилди.

Аҳмад Дониш⁹, Фурқат¹⁰, Муқимий¹¹, Асирий¹² Бедил ижодининг мураккаб стилини ва консерватив томонларини танқид қилиш билан бирга унинг идеяларига юксак баҳо ҳам бердилар; бу идеялар маърифатли бўлишга, билимни, ҳунарни ўрганишга даъват этган эди. Бедилнинг ўткир фаросат билан айтган сўзлари, золимлар ва подонлар шаънига билдирган аччиқ киноялари уларнинг таҳсинига сазовар бўлди.

Тошкентда С. И. Лахтиннинг типо-литография нашрида 1892 йилда «Бедилнинг танланган асарлари» босилиб чиқди. Бу тўпламга шоирнинг ғазаллари билан бирга, унинг энг муҳим фалсафий фикрлари ҳам киритилган.

Шоир-мутафаккир Мирза Бедил ҳозир мамлакатимизда муносиб ҳурмат билан тилга олинади. Бедилнинг қуйидаги сўзлари ва фикрлари бизга яқин ва қимматдир:

«Илм ҳар жо кафили тадбир аст,
Ғолибият далели таъсир аст»¹³.

Маъноси: «Илм ҳар ерда тадбир кафили, ғолибият таъсир далилдир».

Еки:

«Ростиро далели кор кунн,
Ҳайф бошад каж ихтиёр кунн»¹⁴.

Маъноси: «Ростлик ишга далил бўлсин, эгриликни хоҳласанг ҳайф бўлсин».

Еки:

«Эй меван зуду зудрас кўҳна машав,
Боғи тараби ва хору-ҳас кўҳна машав.
Ҳангоман осори тажаддуд карам аст,
Эй маънини тоза пеши кас кўҳна машав»¹⁵.

⁹ Қаралсин: Аҳмад Дониш. Ноёб ҳодисалар, 222 ва 162-бетлар.

¹⁰ Қаралсин: Фурқатнинг таржиманой ҳоли. «Туркестанская туземная газета», 1891, № 10.

¹¹ Қаралсин: Муқимий девони. 1321 йил, ҳижрий.

¹² Қаралсин: Асирий. Одамият-чист? Тожиқ адабиётининг намуналари, Сталинобод, 1940.

¹³ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 21-бет.

¹⁴ Бедил. Куллиёт. Ирфон..., 42-бет.

¹⁵ Бедил. Куллиёт. Рубоийёт..., 91-бет.

Маъноси: «Эй тез пишар мева, ривожлангин, асло қарима; явгилик ва тараққиётнинг туғилиши фаровонлик демакдир. Эй янги мазмун, ҳеч ким олдида қарима!»

Машҳур шоир ва философ Мирза Абдулқодир Бедилнинг ижоди, инсониятнинг ўтмиш насллари барпо этган энг яхши, энг қимматли маданий ғалабаларнинг қонуний меросхўри бўлган халқимизнинг адабиёт ва ижтимоий фикрлар хазинасига дур бўлиб киргандир.

МУНДАРИЖА

Автордан	5
Кириш	7
Бедил ҳаёти ва фаолиятининг қисқача очерки	27
Бедилнинг пантеизми	38
Бедилнинг руд, материя ва шакл ҳақида фикрлари	51
Мирза Бедилнинг билиш назарияси	60
Тақдир ва таносух назарияларининг Бедил томонидан танқид қилиниши	69
Бедилнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари	83
Мирза Бедилнинг ўзбек ва тожик адабиётлари ривожига таъсири ҳақида	96

На узбекском языке

ИБРАГИМ МУМИНОВИЧ МУМИНОВ

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ МИРЗЫ БЕДИЛЯ

Нашриёт редактори *Ш. Хужаев*
Тех. редактор *В. Шарикова*
Корректорлар *Р. Ҳасанова, Х. Саъдуллаева*

Теришга берилди 3/VII—58 й. Босишга рухсат этилди 18/IX—58 й.
Қоғоз $60 \times 92 \frac{1}{16} = 3,25$ Қоғоз л. 6,5 босма л. Нашриёт л 5,8. Тираж 2000.
Баҳоси 3 с. 50 т. Муқоваси 2 с.

ЎзССР Фанлар Академияси Нашриётининг Ъсмаҳонаси, Тошкент,
Хоразм кучаси, 9. Нашриёт адреси: Куйбишев, 15. Зак. 767.